

NORDISK TIDSKRIFT

FÖR VETENSKAP, KONST OCH INDUSTRI

UTGIVEN SEDAN 1878

AV LETTERSTEDTSKA FÖRENINGEN

- J. F. Willumsen og Skandinavien
- Nordisk poesi om årstiderne
- Samtidskunst – Et nyt Grønland
- Sveriges författning
- Udsmykning af Viborg Domkirke
- Islands kyrkor
- Kyrkomålaren Erik Wallin
- Det Blå Hus – Bjørn Wiinblads värld
- NT-serien Nordiska Designer: Alvar Aalto
- Elina Valtonens drömjobb som utrikesminister
- Krönikan: Vad hände med den nordiska freden?

STOCKHOLM

■ ■ Ny serie i samarbete med Föreningen Norden ■ ■

2024 • Häfte 3

NORDISK TIDSKRIFT 3/2024

INNEHÅLL

Artiklar

"En radikal opfordring til skærpet livsintensitet". J. F. Willumsen og Skandinavien. <i>Henrik Wivel</i>251
Inderlig jeg længes efter vår – nordiske årstidssange- og digte <i>Lars Handesten</i> .261	
Et nyt Grønland. Det siste er ikke hørt fra landets samtidskunst. <i>Lisbeth Bonde</i> 271	
Sveriges författning. <i>Fredrik Sterzel</i>279
Starkare band men mindre integration mellan Sverige och Finland. <i>Kjell Nilsson och Janne Wikström</i>291
Danmarks største freskoudsmykning og dens efterliv. <i>Carsten Bach-Nielsen</i> . . .299	
Islands kyrkor. <i>Pórr Magnússon</i>307
När barocken kom till Härjedalen. Kyrkomålaren Erik Wallin. <i>Bosse Yman</i>317	
Det Blå Hus – Björn Wiinblads värld med skönhet, lyx och dröm. <i>Lena Wiklund</i>327
NT-serie: Nordiska Designer. 2. Finland Alvar Aalto – Formgivare i världsklass. <i>Marica Gripenberg</i>333

NT-Intervjun

Hon fick sitt drömjobb, men det är tufft. Samtal med Elina Valtonen, Finlands utrikesminister. <i>Tommy Westerlund</i>345
---	------

* * *

För egen räkning

Nordiska tillståndet år 2024: Våra länders rikedomar gör oss mindre benägna att flytta inom Norden. <i>Rolf Elmér</i>351
--	------

Krönika om nordiskt samarbete

Vad hände med den nordiska freden? <i>Johan Strang</i>	357
--	-----

* * *

Bokessä

Faran över? Final i trilogi om Sverige under andra världskriget. <i>Mats Bergquist</i>	361
---	-----

Kring böcker och människor

Forskning, fredsarbete og diplomati – Niels Bohr og Fridtjof Nansen. <i>Hans H. Skei</i>365
Karl Wåhlin: Självständig kritiker i en nordisk brytningstid. <i>Carl Johan Ljungberg</i>367
En nasjonal strateg. Finn Lied - Motstandsmann og samfunnsbygger. <i>Jarle Skjørestad</i>370
Bilateral skogsforskning – en 100 års gåva. <i>Guy Lindström</i>373
Nyanserat om teaterdirektören Benny Fredriksson. <i>Louise Hertzberg</i>375

* * *

Sammanfattning379
Tiivistelmä.380

HENRIK WIVEL

"EN RADIKAL OPFORDRING TIL SKÆRPET LIVSINTENSITET" J. F. Willumsen og Skandinavien

På baggrund af sit værk *Jeg er en anden. En biografi om J. F. Willumsen I-II* fra 2024 fortæller *Nordisk Tidskrifts* danske redaktør Henrik Wivel om Willumsens status i de skandinaviske lande som en af 1900-tallets væsentlige kunstnere. Særligt Norge fik stor betydning for Willumsens livsanskuelse og kunstneriske udvikling. Han blev af Gerhard Munthe sammenlignet med Henrik Ibsen og han var ven med Bjørnstjerne Bjørnsson, Christian Krogh og Edvard Munch; sidstnævnte er Willumsen – mod sin vilje – ofte blevet sammenlignet med.

I sin egen levetid og af efterfølgende generationer af skandinaviske kunstnere og kunsthistorikere i 1900-tallet er J. F. Willumsen (1863-1958) blevet hyldet som en central og betydningsfuld kunstner. Ja ligefrem uomgængelig i udviklingen af den moderne kunst. Willumsen fik et vist tidsbegrænset gennembrud i Frankrig i 1890erne og i Tyskland efter år 1900 og frem til Første Verdenskrig, men hans status i Norden var uanfægtet igennem hele hans lange liv. Willumsen var en nomadisk rejsende i Europa, Nordafrika og Amerika og i en stor del af sit liv bosat i Frankrig. Han etablerede et omfattende kontaktnet, der ikke mindst bestod af skandinaviske kunstnere og forfattere, som han mødte i skiftende udstillingsfora i Europa, men også på gentagne nordiske rejser og udstillinger, ikke mindst til Norge og Sverige.

Da Willumsen fyldte 50, 60 og 70 år blev han hyldet og husket med udstillinger, ikke alene i Danmark, men også i Norge og Sverige. Han blev æresmedlem af Kunstnerforbundet i Norge og Kunstakademiet i Finland, mens han i 1928 afslog et æresmedlemskab af Det svenske kunstakademi, formentlig primært på grund af en nærmest livsødelæggende travlhed med sit skulpturelle hovedværk *Det store Relief*. I 1947 modtog han i stedet Prins Eugens Medalje. Willumsen er repræsenteret med værker i både svenske og norske offentlige og private samlinger og på hovedmuseer som Nasjonalgalleriet for kunst, design og arkitektur i Oslo og Nationalmuseum, Moderna Museet, Thielska Galleriet i Stockholm og Göteborgs konstmuseum. Den finske kunstner Akseli Gallen-Kallela erhvervede et værk af Willumsen under en udstilling i Helsingfors i 1907. En udstilling, der blev en realitet efter korrespondancer

mellem Willumsen, billedhuggeren Felix Nylund og Albert Edelfeldt. I 1921 blev den finske kunsthistoriker Hjalmar Öhman den første, der skrev en større monografi *J. F. Willumsen* i 1921. En monografi, som Willumsen fik flettet sine egne kommentarer ind i, hvor der gør bogen til et højt originalt – nærmest dadaistisk – miks af to stemmer.

Et par sene hyldestadresser, skrevet til selvbiografien *J. F. Willumsen. Mine erindringer fortalt til Ernst Mentze* fra 1953 er typiske for vurderingen af ham. Den norske maler Henrik Sørensen skriver om den smukke mand Willumsen, der lignede en assyriske konge og som alle omkring ham blev forelskede i: ”Vi heroppe i Ultima Thule forstår fremdeles ingenting av denne kjølige respekt som er om ham i Danmark (...) I Norge har Willumsen været og er et av de store navne i kunsten”. Under debatten i Danmark i 1940erne og 50erne om der skulle opføres et museum for Willumsen, betegnede den svenske maler og grafiker, professor Sven Erixson ham som ”omstyrteren og opbyggeren i dansk kunst” og føjede til: ”Men en mand af så store mål bliver ikke forstået af hvem som helst, naturligvis slet ikke af offentlige myndigheder”. Den svenske kunsthistoriker Ragnar Josephson skrev profetisk: ”Vi tror att inte bara för Danmark, men för hela Norden skall hans konst, där den är som störst, i all framtid utgöra en eggelse, en maning till stegrat liv”. Med andre ord: Willumsens ekstremt stærke farver og ekspressivt yderliggående motiver af både mennesker og natur vil være hans pant på fremtidens kunst og en vitalt forstærket kunstnerisk og menneskelig livsintensitet.

Grotesk besynderlighed

Willumsens første virkelige møde med nordiske kunstnere finder sted i 1889 under Verdensudstillingen i Paris og i de følgende år, hvor han bosætter sig i epicentret for den moderne kunst, hvor realisme, impressionisme, symbolisme og art nouveau og siden fauvisme krydses. I den skandinaviske koloni i Paris træffer han bl.a. Bjørnstjerne Bjørnson, Jonas Lie, Oda og Christian Krohg, Stephan Sinding og Albert Edelfelt og blandt de franske symbolister og Nabi-kunstnere i kredsen omkring Paul Gauguin træffer han Thorvald Erichsen. I 1894 er han endog statist i Herman Bangs teateropsætning af Bjørnstjerne Bjørnsons *Over evne* på Theatre L'Oeuvre.

Men helt afgørende – også kunstnerisk – er Willumsens første rejse til Norge i sommeren 1892. Han ankommer med skib til Kristiania, som Oslo hed dengang. Allerede få timer efter sin ankomst sidder han på Grand Café sammen med forfatteren Axel Maurer og Edvard Munch, og samme aften spiser han middag med Munch i dennes hjem. De følgende dage træffer han flere kunstnere og forfattere, der skulle få markant betydning for ham, som de socialt engagerede og frisindede Oda og Christian Krohg og maleren og illustratoren Thorolf Holmboe. Holmboe fik sit gennembrud i 1892, hvor han illustrerede udgivelsen af Petter Dass' barok-epos fra 1696, *Nordlands Trompet* med

talrige motiver fra Norges vidtstrakte natur. ”Mine kollegaer malerne gjorde stads af mig, syntes jeg, de satte mig altid i møde igen”, skrev han hjem til sin første hustru Juliette Willumsen. I de få dage Willumsen var i byen inden han rejste nordud i landet besøgte han Nasjonalgalleriet, Kunstforeningen og forskellige kunsthåndlere. Resultatet udeblev ikke. H. Abels kunsthandel på Karl Johan stillede ham en udstilling i udsigt til september ved afslutningen af hans rejse. Fra Kristiania rejste Willumsen nordpå til Trondheim og Lofoten og videre ind i landet til Hallingdalen og Jotunheimen, hvor Willumsen begyndte på værket af samme navn efter at have taget fotografier og skitser og de første strøg i olie på et stort sammensyet lærred. Det monumentale *Jotunheim* (1892-93), som Willumsen lavede færdigt i Paris, skulle blive hans symbolistiske gennembrud, og billedet hævder sig fortsat som et af de mest originale symbolistiske værker i epoken.

Jotunheim er et programmatisk Gesamtkunstwerk, der udtrykker Willumsens livsfilosofi, inspireret af tidens modefilosoffer Thomas Carlyle og Friedrich Nietzsche og af den norske natur, der virkelig yder modstand og hårdt mennesket. I billedets forunderlige fikser fødes Willumsens vitalisme, der i årene fremover bliver stærkt inspireret af norske kunstnere, forfattere og polarforskere. I *Jotunheims* to siderelieffer sammen- og modstiller kunstnere et begrebsspar, der går igen i talrige af hans værker: Det viljebestemte og idealistiske stræbende menneske over for det hensigtsløst nydende og lebendigt erotiske - med Nietzsche ”det apollinske” og ”det dionysiske”, som tilsammen danner det kunstneriske skabende princip.

J. F. Willumsen *Jotunheim*. 1892-93. Olie på lærred, træ, zink og emalje på kobber. 152 x 275, 5 cm. J. F. Willumsens Museum.

I slutningen af august 1892 har J. F. Willumsen ikke flere penge og må rejste tilbage til Danmark. Han låner 2 kroner af Munch til en billet, og beder tilsyneladende Munch om at hænge hans udstilling med nye værker op i Abels Kunsthandel. Munch skulle selv samtidig åbne udstilling i juveler Tostrups Gaard. At de to banebrydende kunstnere udstiller parallelt, giver kritikken mulighed for at sammenligne dem. Christian Krohg skriver en kronik i *Aftenposten* om Willumsens udstilling og finder, at "Munch virket næsten akademisk og pyntelig ved Siden af ham". I *Verdens Gang* grundlægges en kritik, der hænger ved i tidens og eftertidens reception af Willumsens kunst: "Herhjemme har jo Edvard Munch baaret Palmen som den bizarre Eksperimenterings Kunstner. Ved siden af Willumsens "Kunst" blegner dog Munchs ganske. Den danske Maler slaar ubetinget Rekorden for alt, hvad vi endnu i den Retning har seet udstillet herhjemme. Han er, i alle sine Arbejder én eneste grotesk Besynderlighed".

Nu var *det groteske* ikke en fremmed betegnelse i epoken, men en subversiv genre, som hørte 1800-tallets både skrækromantik, rå naturalisme og dekadente symbolisme til, og Willumsen lever tilsyneladende op til genreens manierede og forvrængede kraft. Overdrivelsen. Den teatraliske gebærde. Men dybest set vil Willumsen mere med sin vitalt grundede livsfilosofi. Han vil give sin kunst en etisk retning, hvor den udtrykker åndelig og fysisk kraft og ikke dekadence. Da han i vinteren og det tidlige forår 1906 igen rejser til Norge, træffer han Christian Krohg i Kristiania og Bjørnstjerne Bjørnson på Aulestad. Med dem begge diskuterer Willumsens kunstens formål og mulige hensigt, så den ikke ender som kunst for kunstens egen skyld, ren æstetik og *l'art pour l'art*. Såvel Krohg som Bjørnson er ikke fremmede for, men forbeholdne over for Willumsens hensigtsbestemte kunstsyn. Begge fremhæver som henholdsvis artistisk billed- og sprogkunstner at æstetikken er det vigtigste. Skal et værk indeholde et budskab eller "et sujet", så skal det fremstilles med størst mulig "intensitet", som Bjørnson udtrykker det. Præcis dette er noget Willumsen lægger sig efter. Hans værk er livet igennem et forsøg på at udtrykke sig med fuldkommen kompromisløs intensitet. I en artikel om Willumsens radierende og plakathujende farvesyn skriver den svenske kritiker Gotthard Johansson i *Svenska Dagbladet* i 1934: "Der er noget abnormt over Willumsens farver. Det er (som) en kokainist, der uophørligt forstærker sin dosis, så den til sidst ville tage livet af et almindeligt menneske".

I 1906 rejser Willumsen videre fra Lillehammer igennem Guldbrandsdalen til Østerdalen, hvor han en tid lever sammen med norske skovhuggere, som han skaber flere malerier og tegninger af. Hjem til sin anden hustru Edith Willumsen skriver han: "Vi kulturmennesker må engang i mellem rigtig ud i elementerne og natur. Og sådan en vintertur med 1-2 alen sne midt i "mørke

granskogen” har ikke anden kultur over sig end den banede vej.” Det er epokens vitalistiske hærdfilosofi og transformation af kulturmennesket, der gør sig gældende i Willumsens ord. Han skal i lighed med de målrettede norske skovhuggere bane sig vej ind i det ukendte, det hvidnende intet. Ikke med økser, men med kunstens egne remedier som stifindere. Den nyfødte norske nation styrkede sit image i kraft af norske polarforskere som Fridtjof Nansen og Roald Amundsen, der i både Arktis og Antarktis fejrede triumfer ved at kortlægge ukendte hvide pletter på landkortet med en stamina uden lige. Da Amundsen i 1911 vandt kapløbet mod Sydpolen foran det skrantende britiske imperiums overkultiverede repræsentant, Robert F. Scott, ville Willumsens begejstring ingen ende tage. På baggrund af ekspeditionens egne fotografier tegnede han flere skitser af Amundsen-ekspeditionens ankomst til Sydpolen, hvor Amundsen planter det norske flag omgivet af sine mænd. Willumsen brugte sine skitser som forlæg for en messingplakette *Kong Haakon den 7des land*, som han formgav i 1912 til minde om Amundsens enestående bedrift i det uvejsomme terræn, der blev døbt Kong Haakon den 7ende. Det tunge mindereliefs kunstneriske udtryk er, ligesom ekspeditionens mænd, groft og firskåret.

Da Willumsen i 1913 fyldte 50 år, tog Norge ham til sig som en af nationens egne. Kunstnerforbundet arrangerede en stor særudstilling og Nasjonalgalleriet erhvervede hans maleri *Efter stormen* (1913). Den norske maler og designer Gerhard Munthe holdt hovedtalen ved Kunstnerforbundets fest for Willumsen den 23. oktober. Den er præcis i sin karakteristikk. Munthe spørger retorisk: er han radikal eller er han konservativ, og er det overhovedet muligt at holde ham fast som karakter, når han har ”den instinktive Skræk for at ligne Andre”? For Munthe er Willumsen kendetegnet ved sin *ensomhed*. Munthe karakteriserer ham med Henrik Ibsens ord: ”Den er stærkest, som er mest alene”, og fremhæver Willumsens individualisme, der *må* blive radikal af ren selvopholdelsesdrift: ”Willumsen kan ifølge sin hele Opræden ikke tro paa andet end Individet i Kunst. Kunstneren som fritstaaende Enkeltindivid og Kunstværket som løsreven Foreteelse. Her ser han Styrken i Kunst. Han har den instinktive Skræk for at ligne andre, og han tror ikke paa, har heller ikke Tid til at gaa i Følge. Hvem ser ikke et Kunstværks Levedygtighed i, at det er noget for sig? Men Willumsen hører til dem, som ser dette særlig tydeligt.”

Inden sin anden Norges-rejse i 1906 havde Willumsen i Paris forsøgt at skabe et stort internationalt udstillingsforum for kunstnere uden for Frankrig, Salon des Etrangers. Det skulle være et forum først og fremmest for billedkunstnere og arkitekter, men i tidens tværestetiske ånd og også rumme designere, bladtegnere, forfattere og kritikere fra medierne. Fra Norden nævner han ud over en række danske kunstnere disse norske, svenske og finske: Edvard Munch, Ragnvald Blix, Eilif Pedersen, Richard Berg, Bruno

Liljefors, Anders Zorn, Carl Milles, Albert Edelfeldt, Akseli Gallen-Kallela, Pekka Hallonen, Magnus Enckell, Eero Saarinen og Felix Artur Nylund, der var gift med Willumsens ven, kunstneren Fernanda Nylund, og bosiddende i Danmark. Da projektet hurtigt strander, ikke af mangel på international interesse, men økonomi, gør Willumsen i en kronik i dagbladet *Politiken* 1905 op med fransk kunst for i stedet at vende sig mod den tyske og nordiske, hvor naturen, der omgiver kunstnerne, påvirker dem i dybden. Han konkluderer fremadrettet: ”Det er min Overbevisning at Nordboen har flere Betingelser end Fransk mændene for at udvikle en dyb menneskelig og poesirig Kunst, naar en Gang Kulturstrømmen finder Vej til Norden”. I 1906 udstiller har han otte værker med på Berliner Secessionen, hvor han deler sal med Edvard Munch. Mæcenen og nietzscheaneren Ernest Thiel fra Stockholm, erhverver to af Willumsens værker i Berlin, *Sol over sydens bjerge* og *Landskab*.

Jordens ungdom

På sine rejser til Norge tager Willumsen enten hjem eller ud igennem Sverige. Allerede i 1892 møder han således Carl Larsson i Göteborg og reformpædagogen og samfundsfilosoffen Ellen Key. Sidstnævnte skulle få stor betydning for ham og kommer til at danne filosofisk inspirationskilde til et af Willumsens andre banebrydende hovedværker, *Badende børn* (1909-1910), hvis finale version har fået blivende plads på Göteborgs Konstmuseum. I 1897 rejser Willumsen til Stockholm for at se Den store Industri- og Kunstudstilling, hvor han selv udstiller flere værker i den danske afdeling. Her træffer han angiveligt Richard Berg, Carl Larsson, Prins Eugen, Anders Zorn og Bruno Liljefors. I 1903 bliver Willumsen kontaktet af en af sine tidligere kvindelige privatelever Clara Meyer, der er blevet gift med den svenske fabrikant Jacob Lachmann og nu bosat på godset Charlottenlund ved Ystad i Skåne. Clara og Jacob Lachmann bestiller de allegoriske dørstykker *Mor og datter i tre alderstrin* hos Willumsen. Dørstykkerne, som følger en kvindes liv som henholdsvis barn, ung moder og finalt voksende datter, der leder sin egen mor ud i lyset og friheden. Willumsen var progressiv i sit syn på kønnenes ligestilling og blev en del af opgøret med den borgerligt patriarkalske familiestruktur. Han valgte bevidst at leve sammen med tre stærke og selvstændige kvinder i sit liv: Juliette Meyer, Edith Wessel og franske Michelle Bourret. Hans to første hustruer var selv udøvende billedkunstnere og designere, hans tredje samlever moderne danser. *Mor og datter i tre alderstrin* kan således anskues som Willumsens tidlige skildring af en kvindes modning og selvstændiggørelse.

De nøgne frigjorte piger og drenge, som erobrer det ny 20. århundrede i et stormende løb mod havet og den opgående sol, skildrer Willumsen i storværket *Badende børn*. Det er ikke et naturalistisk billede, men en visionær allegori over det unge uskyldigt legende og skabende menneske, der sættes fri i lyset,

luften og døbes til en ny tid i det glitrende hav, hvor børnene bryder bølgenes glashvælv med hovedspring og nærmest naturstridige baglæns saltomortaler. Det er ikke den maskulint potenserede gestaltning af manden, som den kendes fra Willumsens skandinaviske samtidige Munch, brødrene Vigeland eller Eugene Jansson. Og ej heller Anders Zorns voyeuristiske maleriske blik på kvinders junoniske former i fri dressur. Willumsens vitalisme gælder jordens ungdom, fremtidens mænd og kvinder, der leger på lige fod og følges ind i puberteten og en ændret opfattelse af hinanden i det Ellen Key kaldte for *Barnets århundrade*; den radikalt banebrydende bog, der udkom år 1900 ved porten til 1900-tallet. I 1903 skriver Willumsen til Ellen Key og genkalder sig deres første møde i Göteborg 1892. Key skriver tilbage til ham, at hun tydeligt husker ham og ønsker at træffe ham i Paris, når hun kommer til byen. Hvorvidt de to mødes, vides ikke, men i et udateret brev fra årsskiftet 1904-05 skriver han til hende, at han har læst hendes novelle "Dukken" i magasinet *Juleroser* og pointerer: "med rette ser De meget i den tilsyneladende så ubetydelige ting at lege. Men der vil løbe meget vand i stranden inden forældre i almindelighed vil studere og lære af børnenes leg, og det vil i al fald til en begyndelse kun blive de højst udviklede, der gør det. Forældre er som regel meget dårlige forældre".

Det er tydeligt, at Willumsen taler af egen erfaring. Hans opvækst med en patriarkalsk, despotisk og lunefuld far har givet ham et helt andet fokus på børn og børneopdragelse, som han både i ægteskabet med Juliette Willumsen og Edith Willumsen praktiserer. Willumsens fire børn er en essentiel del af familien, og der findes flere fotografier, hvor han leger med børnene, ligesom de er med på fotografier fra hans atelier både i egen leg og i forskellige iscenesættelser. Hverken han eller hans to hustruer har i de unge år udelukket børnene fra deres skabende og eksperimenterende kunstneriske praksis, men tværtimod gjort dem til en del af den. Keys *Barnets århundrade* er netop dedikeret til "alle de forældre, som i det nye århundrede håber på at skabe nye mennesker". Forudsætningen for dette reformpædagogiske syn på barnets udvikling deler Key op i tre hovedpunkter: et reformeret ægteskab, hvor kønnene stilles lige; et hjem præget af åbne rum og indrettet æstetisk så børn og voksne kan færdes frit i det og få skærpet deres skønhedssans og artistisk evne og endelig en skole, der er i øjenhøjde med børnene og inddrager dem i undervisningen. Keys frisættende filosofi foldes ud i *Badende børns* stærke, uafviselige skabelsesunder. Børnene løber ud og kaster sig i havet, mens deres skygger i sandet svømmer den modsatte vej op på land i form af urtidens fisk og spermatozoer. I *Badende børn* bliver en verden af nøgne kroppe i fri udfoldelse til for øjnene af beskueren som pant på fremtiden. Willumsen har lært af børnenes leg er afbilder tillige sig selv i billedet, som en aldrende kunstner, der også forsøger sig med en baglæns saltomortale! Man kan ikke undervurdere Ellen Keys betydning for Willumsen i de første årtier af det 20.

*J. F. Willumsen Badende børn. 1910. Olie på lærred. 266 x 427 cm.
Foto: Göteborg konstmuseum.*

århundrede. Ligesom Karin og Carl Larssons med Lilla Hyttån i Sundborn, tegnede og indrettede også Edith og J. F. Willumsens deres italienskrøde hus på Strandagervej i Hellerup nord for København i 1906-09 som et hus i åbent plan, fuld af skulpturelle detaljer og sjove ornamentter, så børn og voksne kunne leve, lege og skabe i det med fri fantasi.

El Greco og Nordisk Tidsskrift

På trods af to altødelæggende verdenskrige forsøger J. F. Willumsen at fastholde sit nordiske kontaktnet livet igennem, selv om han mere permanent lever i eksil i Sydfrankrig. Han fører livet igennem en korrespondance med svenske, norske og finske kunstnere, kunstsamlere, kunsthandlere og kunstmuseer. Hans svenske og norske kontakter og hans status får, som påvist indledningsvis, positiv betydning, da myndighederne efter Anden Verdenskrig skal træffe beslutning om at skabe et museum for kunstneren. Museet, der kommer til at ligge i Frederikssund ved Roskilde fjord er mange år undervejs, og indvies først i 1957, året før Willumsens død.

I årene op til Første Verdenskrig korresponderer han med Munch og den norske maler J. O. Ravensberg som han også træffer og portrætterer i en kultegning under en rejse i Italien i 1913. Ravensberg, der tydeligvis beundrer Willumsen, rejser sammen med Edith Willumsen fra Rom ned til Taormina for at mødes med Willumsen dernede, hvorefter parret Willumsen rejser videre til Tunis. Willumsen nægtede at være direkte inspireret af de

samtidskunstnere, han selv beundrede, men han vidste præcist, hvem de var. Og dem, som havde mest betydning for ham, byttede han værker med. Som Paul Gauguin i 1890. Willumsen værdsatte Munchs *Den syge pige* og forsøgte via breve at motivere Munch til at bytte sig til en af Munchs grafiske variationer over motivet i 1910, men det lykkedes ikke at få en byttehandel i stand. Willumsen havde Ralf Stenersens *Edvard Munch. Et nærbillede af et geni* (1945) i sin bogsamling, men har omhyggeligt for eftertiden noteret i bogen: ”ham ligner jeg ikke”, endskønt slægtskabet er indlysende.

Lige efter Første Verdenskrig i 1918 besøgte Willumsen sammen den svenske forretningsmand og mæcen Conrad Pineus – der havde flere Willumsen-værker i sin samling – Pierre-Auguste Renior og Henri Matisse i Renoirs hjem i Cagnes sur Mer uden for Nice. Mødet udviklede sig dramatisk, da Willumsen kritiserede den aldrende Renoirs sene billeder. Episoden viser – som flere andre igennem hans liv – at Willumsen kunne være sin egen værste fjende. Men kunstnerens status i Sverige fortsatte med at vokse i 1900-tallet. Ved sin 60-års fødselsdag i 1923 deler Willumsen sal i Göteborg-udstillingen *Nordisk Konst* med Edvard Munch, ligesom Kunstnerforbundet i Oslo i samme anledning har en større solo-udstilling i Oslo.

*El Greco Hyrdernes tilbedelse. 1568-69. Tempera på træ. 63 x 76 cm.
J. F. Willumsens museum. Offentliggjort første gang i Nordisk Tidsskrift 1914,
i sort-hvid, nu tilbage i tidsskriftet i farve.*

I 1911 erhverver Willumsen, der livet igennem var stærkt optaget af europæisk barok og manierisme, et værk af den græsk-spanske mester El Greco, *Hyrdernes tilbedelse*, hos en kunsthandler i Firenze. Som adskillige andre avantgarde-kunstnere i sin samtid, f.eks. Munch, Henrik Sørensen og ikke mindst Helene Schjerfbeck, begynder Willumsen at male ”el grecosk” og bliver en del af avantgarden, der anså El Greco for den moderne kunsts forløber. Sideløbende bruger han de næste 18 år på at føre bevis for, at hans erhvervelse er et ungdomsværk af El Greco fra dennes tid i Venedig. Som en lille anekdotisk og intertekstuel pointe i nærværende tidsskrifts historie, kan det konstateres, at Willumsen for første gang offentliggør dele af sin bevisførelse i *Nordisk Tidsskrift* i 1914, andra hæftet. Willumsens ambition var at få sin artikel publiceret i den tids mest estimerede tidsskrift om kunst, det engelske *The Burlington Magazine*, men artiklen havner i stedet i *Nordisk Tidsskrift*. I dag er Willumsens El Greco-værk bredt anerkendt som en tidlig El Greco og vises på udstillinger verden over. Det har samtidig betydet, at Willumsens artikel ”Studier over El Greco” i *Nordisk Tidsskrift* andra hæftet 1914 er fast reference i internationale kataloger og biografier over El Greco – og nok en af de artikler om kunst, der er flest internationale henvisninger til i tidsskriftets historie!

Kilder bl.a.:

- J. F. Willumsen ”Studier over El Greco”, i Oscar Montelius (red.): *Nordisk Tidsskrift för vetenskap, konst & industri*. Andra hæftet 1914, s. 91-110. Stockholm.
- Ernst Mentze *J. F. Willumsen. Mine erindringer fortalt til Ernst Mentze*. København 1953.
- Troels Branth Pedersen *Bjergtaget. J. F. Willumsen i Norge 1892*. Aarhus 2006.
- Henrik Wivel *Jeg er en anden. En biografi om J. F. Willumsen I-II*. København 2024.
- J. F. Willumsen: Breve. J. F. Willumsens Museum. Frederikssund.
- Digitalt:
 J. F. Willumsen: Breve. Kilder til dansk kunsthistorie. KTDK. Ny Carlsberg Fondets hjemmeside.
 J. F. Willumsen: Notesbøger. J. F. Willumsens Museums hjemmeside.

LARS HANDESTEN

INDERLIG JEG LÆNGES EFTER VÅR – NORDISKE ÅRSTIDSSANGE- OG DIGTE

På baggrund af sin ny bog *Årstiderne på vers – i danske digte, sange og salmer* skriver Ph.d. og lektor ved Syddansk Universitet, Lars Handesten om årstidernes skandinaviske digtning, der rækker fra kristne salmer over romantisk poesi til modernistisk storbylyrik – og på det seneste digte om klimaforandringerne. Genren har været populær og er blevet det igen, ikke mindst i kraft af at vi i Norden er blevet opmærksomme på den forskydning og forvandling, der finder sted i årstiderne.

Jag tror, jag tror på sommaren
Jag tror, jag tror på sol igen

Sådan synger man til allsång i Sverige. Det er linjer fra Mats Olins Svensktop-hit ”Jag tror på sommaren” fra 1967, der også er indspillet på både dansk og norsk. Sangen er bare én af mange populære sange om årstiderne. I Danmark kan man fra omtrent samme tid stadig høre Birthe Kjærs ”Sommer og sol” fra 1971, hvori det lyder:

Når vintermørket sænker sig
Og alt er gråt i gråt
Så smiler jeg trods alt, fordi jeg ved
Det hjælper med en remse med banale små ord
Som handler om det bedste jeg ved
Sommer, sommer og sol
Havet og blæsten og duft af kaprifol
Sommer, sommer og sol
En himmel så blå som viol

I begge sange skildres i klare kontraster den kolde vinter og længslen efter sommer, sol og varme, og melodierne er lige til at synge med på. Disse sange appellerer til et elementært behov for at udtrykke sin længsel og glæde. Med få undtagelser har det været populærmusikken i meget bred forstand, der det seneste halve århundrede har lagt ord i munden på folk, når de har søgt et sprog for deres forhold til årstiderne og disses vekslen.

Sådan har det ikke været altid. Men siden 1960'erne har årstiderne været et lidet attraktivt motiv for de fleste lyrikere. Der har været noget bedaget og sentimentalt over det traditionelle motiv, og man har overladt det til amatørpoeterne, sangskriverne og salmedigterne. De modernistiske digte med deres

frie former har heller ikke styrket udbredelsen af de årstidsdigte, der faktisk er blevet skrevet, fordi de ikke er sangbare.

Der er dog tegn på, at årstidsmotivet igen er ved at komme til ære og vær-dighed, idet der i de seneste år er udkommet vægtige digtsamlinger, hvori netop årstiderne spiller en rolle for komposition og livsfortolkning. Det sker med danske lyrikere som blandt andre Pia Tafdrup og Morten Chemnitz – dem vender jeg tilbage til. Det sker med en norsk/svensk debutant som M. Seppola Simonsen, der komponerer sin digtsamlingen *Hjerteskog* (2022), som en cyklus over de fire årstider. Og endelig sker det med en svensk digter som Jonas Gren, der med udgangspunkt i klimaændringer og de forandrede årstider i digtet ”Ben Johnsons 80-tal” (2023) skriver om ”ett vuxenliv där varje ny årstid/ anländer/ som ett sjukdomsbesked.” Der er uorden i årstiderne og deres gang, som hidtil har været et fast holdepunkt i tilværelsen.

I det følgende skal jeg skitsere nogle karakteristiske træk af årstidsdigtenes historie – tilbage til år 1500 og frem til 2020. Det bliver især den danske digtning, det kommer til at handle om, men også med udblik til svensk og norsk.

Kristne fortolkninger og bevidsthedsskabende ord

Det begyndte med de rituelle sange før kristendommen. De såkaldte majsange blev brugt i processioner, der skulle markere forårets komme. Disse sange er der dog kun få spor, da kirkens mænd gav de gamle sange en kristen fortolkning, som man kan se af Morten Børups latinske vers (o. 1500) – her i dansk oversættelse:

Tak for al Guds Kærlighed!
jubler Land- og Havglans.
Jorden — hvilken Herlighed!
— dog af *Hans* kun Afglans;
rørt af Ham, er alle Ting
— oppe, nede, rundt omkring —
frem i Farver svulmet;
selv Han mindre ligner dem,
end en Vaar, der straalere frem,
ligner Vintermulmet.

Med vers som Børups bliver grunden lagt til en salmedigtning, der bruger årstiderne som et udtryk for skaberværket, men også som et billede på menneskelivet og paradislængslen. På den ene side er årstidernes vekslen en velsignelse, da de markerer det nye liv om foråret, væksten om sommeren og høsten om efteråret. Med vinteren er det mere tvetydig, da den både rummer døden og kimen til opstandelsen. I vinterens mørke ligger frøet parat til spiring, og så har Jesu fødsel midt om vinteren tændt opstandeshåbet. På den anden side udtrykker salmerne og andre kristne årtidsfortolkninger også

et ønske om, at årstidernes gang ophører og erstattes af et evigt forår eller en evig sommer – som her i N.F.S. Grundtvigs efterårssalme ”Nu falmer Skoven trindt om Land” (1844):

Og naar engang, paa Herrens Bud,
Vort Timeglas udrinder,
En evig Sommer hos vor Gud
I Paradiis vi finder!

Den nordiske vinter er hård og mørk og vækker en elementær forårslængsel, som St. St. Blicher formulerer i 1838:

Inderlig jeg længes
Efter Vaar, men Vintren strænges;
Atter Vinden om til Nord!
Kom Sydvest, som Frostens tvinger!
Kom med dine Taagevinger!
Kom og løs den bundne Jord!

Er vinteren slem at stå igennem, så er våren desto sødere, når den endelig kommer. Der er ingen ende på alle de forårssalmer og -sange, der er skrevet i de sidste 300 år. Norske Christian Braunmann Tullins *En Maji-Dag* (1758) er prototypisk. I langdigtet beretter han med udgangspunkt i en depraveret by-bevidsthed om, hvordan han drager ud i naturen og sanser Guds storhed og nærvær. Her åbenbarer der sig en ganske anden verden, idet han ser blomster og dyr udfolde sig i en nyfødt verden. Han jubler over denne majdag og tolker den som et symbol: på en gang udtryk for Guds skaberkraft og selve Guds væsen:

O Gud! hvad Skueplads var her
For Lugt, for Syn og alle Sandser?
En ny Natur omhængt med Krands
Fremviste Eden her og der

«Du gjør vel Sommer, Vinter, Høst
«Til Tolke for Din Magt og Ære;
«Men *Vaaren* – hvad skal den da være?
(...)
«Den er blant alle Dig meest liig,
«Den skaber, danner, og opliver,
«Opholder, nærer, Kræfter giver,
«Den er – den er snart selve Dig.

Det er denne tolkning, der går igen i kristne salmer og sange frem til i dag. Den kulminerer med 1800-tallet religiøse digtning, men fortolkningen gentager sig, fx i Astrid Lindgrens ”Idas Sommervisa” (1973). Det sker dog på lidt gådefuld vis, fordi digtets ”jeg” ikke er bestemt:

Du ska inte tro det blir sommar
 ifall inte nå'n sätter fart
 på sommarn och gör lite somrigt,
 då kommer blommorna snart.
 Jag gör så att blommorna blommar,
 Jag gör hela kohagen grön
 och nu har sommaren kommit
 för jag har just tagit bort snön.

Sangen sætter ikke navn på denne ”nå'n”, men det kan være den skabende Gud, som dermed både er den, der taler, og den der henvises til. Men det kan også fortolkes i mere sprogfilosofisk forstand. Der sker ingenting for vores bevidsthed, før nogen sætter ord på. Ordene skaber, hvad de siger. Det gør årstidsdigtene til mere end blot beskrivelser af, hvad der sker. De bliver i bevidsthedsmæssigforstand performative. Det er en afgørende pointe i al årstidsdigtning, at ordene vækker vores sanser og former vores oplevelse.

Verdslig årstidspejling og naturfromhed

I den kristent prægede digtning spejles Gud i årstidernes og naturens gang, ligesom mennesket kan se dets livs faser symbolsk udtrykt i årstiderne. Man kan tage ved lære af årstiderne, som når Adam Oehlenschläger skriver ”Lær mig, o Skov! at visne glad” (1813). Med sekulariseringen, der tager fart i løbet af 1800-tallet, suppleres den kristne årstidsforståelse imidlertid med andre fortolkninger. Bjørnstjerne Bjørnson viser vejen med det lille digt ”Jeg vælger mig april” (1870):

Jeg vælger mig april!
 i den det gamle falder,
 i den det ny får fæste;
 det volder lidt rabalder, —
 dog fred er ej det bedste,
 men at man noget vil.

Jeg vælger mig april,
 fordi den stormer, fejer,
 fordi den smiler, smelter,
 fordi den ævner ejer,
 fordi den kræfter vælter, —
i den blir somren til!

Årstiden bliver et spejl for mennesket, der nu først og fremmest ser sig selv deri. På lignende vis gør symbolisten Johannes Jørgensen det, når han i digtet "Udengang" (1898) skriver:

Blomster falme, Blade falde,
det er Høst og Død,
og de sidste Fugle kalde,
og den sidste Blomst vi brød.

Det er Høst i vore Sjæle,
det er Nat og Sorg,
og som Genfærd maa vi dvæle
ved vor Lykkes brustne Borg

Her er al den vitale kraft som Bjørnson så i foråret falmet og blevet til ingenting. Med indvarslingen af en ny storbyvirkelighed skifter årstiderne yderligere karkarakter. Hvor efteråret for landmanden er høstens måned, hvor man samler frugten af ens arbejde og glædes derved, bliver det for byboen skuffelsernes og melankoliens tid. Denne oplevelse støder man på igen og igen i det 20. århundredes årstidsdigtning, der gerne dyrker efteråret på bekostning af de andre årstider.

Men i årstdigtningen omkring 1900 er der i samklang med tidens vitalisme også en udpræget naturfrom dyrkelse af foråret og sommeren. Det er i disse år, at en anden bølge af årstidsdigte ser dagens lys med forfattere som blandt andre Thøger Larsen, Ludvig Holstein og Johannes V. Jensen. Især Thøger Larsens digte er, fordi de er iørefaldende melodisat, gået ind den danske årstidsbevidsthed med udsagn som "Du danske Sommer, jeg elsker dig, skønt du så ofte har sveget mig", "Byger, der gaar og kommer, det er den danske Sommer" og "Lykke og lyse Nætter". Johannes V. Jensen digter en hel cyklus over månedernes gang i *Aarstiderne* (1923). Hermed tager han en tradition op fra romantikken, hvor man – fx H.C. Andersen – komponerede store årstids-suiter under inspiration af den skotske digter James Thomsons enorme *The Seasons* (1726-30). Er Gud ikke længere tilstede i årstidernes gang, så er der hos Jensen og de andre naturvidenskabeligt orienterede digtere en fortrøstning på menneskeartens vegne i, at alting vender tilbage hvert år. Hos Jensen bliver det i 1923 til et forårsevangelium:

Ak, Paradis er ikke ødt
endnu: Majmaaneds Mæle
i ubevidste Sjæle –
deri er Glæden født!

Foråret er som nævnt den foretrukne måned for den vitalistisk orienterede digtning, fordi den inkarnerer al den kraft og livsdrift, som vinteren har kuert. Den bliver ligefrem til et kvindeligt frigørelsesprogram for Jenny Blicher-Claussen i digtet "Foraarsrus" (1901), hvis beskrivelse af alt det, som foråret fremkalder i hende som kvinde, afrundes således:

En fri! Ja en fri, som har sprængt sine Lænker
 med Kræfter af Foraarets Væld
 og kastet dem syngende fra sig paa Gulvet
 og drukket en Rus til Farvel!

Moderne vers

At komponere digtsamlinger over årstidernes og månedernes forløb blev en trend 1880'erne og helt frem til begyndelsen af 1960'erne. Men der var opbrud i versemålene. Mens Johannes V. Jensen og Thøger Larsen skrev i sangbare strofer, så bliver det anderledes med de moderne digtere i løbet af det 20. århundrede. Edith Södergran digter traditionelt, men i egen stil fortroligt om afsked og gensyn i "Om Hösten" (offentliggjort 1925), men vender op og ned på forestillingen om foråret som drømmenes forløser i "Nordisk vår" (1916). Her markerer foråret tabet af vinterens drømme og tomhedens komme:

Alla mina luftsloft ha smultit som snö,
 alla mina drömmar ha runnit som vatten,
 av allt vad jag älskat har jag endast kvar
 en blå himmel och några bleka stjärnor.
 Vinden rör sig sakta mellan träden.
 Tomheten vilar. Vattnet är tyst.
 Den gamla granen står vaken och tänker
 på det vita molnet, han i drömmen kysst.

Også Gustaf Munch-Petersen rykker ved fremstillingen af årstiderne. Samlingen *Nitten digte* (1937) kunne godt have haft noget med årstiderne i sin titel, hvis ikke de havde lagt sig på kanten af traditionen med deres lakoniske og urimede form. De fleste digte er årstidsbestemte – som i "marts":

sneen ligger
 fast og hvid —
 havet straalere
 sommerblaat —
 flammende sol
 og isklar luft
 brænder i trætte øjne
 (...)

Hos Munch-Petersen er der en stor naturfølsomhed, som også findes hos Tove Meyer og senere hos Thorkild Bjørnvig, der begge har årstiderne som et genkomment motiv i deres digtning. I Tomas Tranströmers digtning er årstiderne tilstedeværelse ligeledes mærkbar. Som de populære sangskrivere, jeg indledningsvist citerede, kan også han i "Vinterens blik" drømme om sommer midt i vinterens mørke. Et øjeblik står han med "ansigtet i kørsbærstradets första våning./ Jag är inne i färgernas klocka som ring af sol." (12) Men så kommer vinteren, og han og alle andre forvises til et kloaksystem af tunneller, hvor man i måneder vandrer i mørke, kun afbrudt af korte ophold: "när någon lucka öppnar sig över oss/ och ett svagt ljus faller./ Vi ser uppåt: stjärnhimlen genom avloppsgallret." (*Det vilde torget*, 1983). Det er gammelkendte drømme om forår, men de er her udtrykt gennem en overraskede synsvinkel og med metaforer, der illustrerer vinterens utålelige mørke, som fængsler og gør ufri.

I "April och tystnad" (1996) gælder det foråret, som digterne jo ellers har beskrevet i højstemte strofer. Men for Tranströmer, som for Södergran, er det omvendt:

Våren ligger öde.
Det sammestmörka diket
krälar vid min sida
utan spegelbilder.

Det enda som lyser
är gula blommor.

Jag bärs i min skugga
som en fiol
i sin svarta låda.

Det enda jag vill säga
glimmer utom räckhåll
som silvret
hos pantlånaren.

(*Sørgegondolen*, 1996)

Foråret åbner ikke alle sluser og frigør ikke digteren, men gør derimod pinagtigt opmærksom på alt dét, der ikke kan siges.

Kun sporadisk finder man årstidsdigte hos modernistiske forfattere, men der findes digtsuiter i større samlinger af blandt andre Klaus Høeck, der i *Hjem* (1985) dekonstruerer månedernes rækkefølge, versenes "naturlige" enjambementer og de vante ord. Et elsket menneske er død og selve årstidernes og månedernes verdensorden er på spil:

nu novembrer
 det i krop og sjæl
 af regn og mørksel
 de er et vilkår
 for at tro
 en lysnings komst
 igen engang
 som også det synlige her
 er for usynslingen dér
 jeg ved at
 du er død
 men jeg tror
 at du lever.

Høecks suite er original og revitaliserer ligesom Pia Tafdrups prosalyriske suite ”De fem årstider. Et duft katalog” (*Lugten af sne*, 2016) det traditionelle årstidsmotiv. Tafdrups femte årstid, som følger efter de fire velkendte, nærmer sig det metafysiske moment, hvor alt i et kvantespring glider sammen i og med ”forvandlingsordet”. I Tafdrups digt har ordene en magisk funktion, idet de både genskaber de fire årstider i erindrende sansninger og skaber den femte. Den femte bringer mindelser om den kristne forestilling om årstidernes ende i en evig sommer. Også i den kristne fortolkning er der en femte årstid.

Tom Kristensen skrev i 1925 i en karakteristik af den unge lyrik, at ”Døgnnet (...) har en stærkere Indflydelse paa Byboens flygtige Sind end Aarstidernes regelmæssige Gang”. Rytmen og tempoet er sat op i modernitetens verden, og man kunne da tro, at årstidernes langsomme vekslen allerede i 1925 blev forladt som ganske utidssvarende. Men sådan er det ikke gået. Gang på gang har lyrikerne trukket tempoet ud af døgnets rasen for at komme i korrespondance med en anden tidsoplevelse og rytme. Tafdrup gør det i ”*De fem årstider*”, og Morten Chemnitz gør det i samlingen *Inden april* (2013). En udramatisk, usensationel langsommelighed er her gjort til et sansende og skabende princip. Det er sparsomt med verber, mens præpositionerne i stedet påkalder sig opmærksomhed. De mange punktummer tager farten af læsningen:

I det yderste af vinteren.
 Solpletter som kommer nedover fra de røde tage.
 Solen i det sidste af isen. Vandet som strømmer og river de sidste små blokke
 af frost med sig. Længere hen. Som tager det med sig foran.
 Under det sene af vinteren. Vandet med isen som solen i skyerne foran.

Morten Chemnitz' digtsamling er tegn, på at årstiderne igen får opmærksomhed og kan bruges som kompositorisk mønster af seriøse, unge digtere. Ja, i disse tider med klimakrise og naturkatastrofer tvinges man måske til at tage naturen op til fornyet overvejelse – og dermed også årstiderne og deres betydning for vores liv. At årstiderne ikke har været noget yndet lyrisk motiv, betyder som sagt ikke, at årstiderne har været ude af folks bevidsthed. Det har de som nævnt ikke været i den populære musik, og det har de heller ikke været blandt brugerne af *Højskolesangbogen* i Danmark. Nyeste udgave kom i 2020. Sangbogen rummer både traditionelle årstidssange og nyere bud på fortolkning af årstiderne. Den demonstrerer, at der ikke er nogen skarpe skel mellem den skrevne lyrik og populære sangtekster. *Højskolesangbogen* udgør med sine cirka 120 årstidssange og oplag på over 100.000 eksemplarer grundbogen i dansk årstidslyrik. Det er tekster heri, som et bredt udsnit af befolkningen synger og forholder sig til, og det er med disse sange, at årstiderne synges ind år efter år.

Sange og salmer fra romantikken og årtierne omkring 1900 fylder godt op i sangbogen, men der er også plads til nyere bud på årstidernes sange og salmer. Ved siden af Grundtvigs "Nu falmer skoven trindt om land" (1844), står rockmusikeren C.V. Jørgensens "Sæsonen er slut" (1980). Den er netop udtryk for en moderne opfattelse af både sommer og efterår. Mens landboerne, som nævnt, samler forråd i de årstider, samler moderne mennesker med sommerferier og partyer ufrivilligt på svimlede skuffelser: "Sommeren er forbi nu/ og den nærmest fløj afsted/ tomhændet står du tilbage og ka slet ikke følge med". Og ved siden af Thøger Larsens hyldester til foråret i "Nu hælder Europa mod sol igen" (1904) står Sine Pilgaards "Forårsdag uden håb" (2019). Hun digter i traditionelle og sangbare strofer, men udtrykker en langt mere forbeholden og tvetydig opfattelse af det danske forår end de ældre digtere. Hos hende slår kirkeklokkerne "vemodigt som et forår", og hun ser frem mod sommeren med ordet "uundgåelig", som man ikke rigtig ved, om man skal opfatte positivt eller negativt. Måske vil sommerens lys fortrænge det mørke, som en ulykkelig kærlig har ført med sig:

Jeg padler ganske langsomt væk
 i tårernes kanaler
 en kvinde klipper nu sin hæk
 mens nattergalen galer
 Et sidste råb
 et håbløst håb
 et lys, der stadig kommer
 en uundgåelig sommer.

De nye årstidsdigte afspejler individets eksistentielle tilstande og tvetydige fortolkninger af årstiderne. Hermed lægger de sig nok i forlængelse af traditionen, men traderer den også med et skeptisk blik, for måske bringer sommeren slet ikke lykke og lyse nætter! Med Jonas Grøn klimakritiske digt introduceres en ny økopolitisk dimension til årstidsdigtene, som dog endnu er en sjældenhed. Men at der nok skal komme flere af den slags, er hævet over enhver tvivl, fordi årstiderne på grund af klimaforandringer slet ikke er, hvad de har været. Nye tilstande kalder på nye beskrivelser og nye fortolkninger. Imens vi venter på dem, sørger streamingtjenesternes playlister for, at årstidernes populære sange bliver gentaget, og at vi hvert år kan høre og synge med på Alberte Windings evergreen "Lyse nætter" (1991). Den bekræfter den inderlige længsel efter vår, og bekræfter det gode håb om, at der nok skal komme både forår og sommer:

Nu kommer fuglene igen,
og lyset vælter pluds'lig ind.
Det kommer gennem alle sprækker
Lyse nætter er tilbag'.

Litteratur

Handesten, Lars. 2023. *Årstiderne på vers – i danske digte, sange og salmer*. Hellerup, Forlaget Spring.

Mortensen, Klaus P. 1993. *Himmelstormerne: En linje i dansk naturdigting*. Kbh., Gyldendal.

Fischer, Luke og David Macauley (red.). 2021. *The Seasons: Philosophical, Literary, and Environmental Perspectives*. New York, SUNY Press.

Somervell, Tess. 2019. "The Seasons". I Adeline Johns-Putra (red.): *Climate and Literature* (p. 45-59). Cambridge, Cambridge University Press.

LISBETH BONDE

ET NYT GRØNLAND

Det sidste er ikke hørt fra landets samtidskunst

Grønlænderne befinder sig midt i en transformationsproces, hvor de trinvis gør sig fri af Danmark. Både i kunsten og mere bredt i det grønlandske samfund pågår et postkoloniale opgør med fortiden, og stadig flere af fortidens overgreb og fortrædeligheder kommer frem i lyset. I disse år træder markante grønlandske billedkunstnere ind på den internationale kunstscene for at erobre narrativet om, hvordan grønlænderne lever, tænker og agerer i samtiden. Kunstkritiker Lisbeth Bonde skriver om den grønlandske samtidskunst.

Danskerne synes generelt endelig at være blevet mere bevidste om, hvor vigtigt Grønland er. Også på tinge erkendes vigtigheden af at føre de åbne døres politik i rigsfællesskabet – dvs. i højere grad at inddrage Grønland og også Færøerne i de politiske beslutningsprocesser og at give de to lande mod nord mere synlighed. Det gælder også i kulturen, hvor man i år kan glæde sig over, at Danmark for første gang er repræsenteret af en kunstner fra Grønland ved den prestigøse Venedigbiennale. Læsere af dette tidsskrift har allerede mødt ham i Marianne Krogh Andersens fine interview i *Nordisk Tidsskrift* 3/2023, hvor han udtrykker sit ønske om at kende og formulere sin egen historie, der er forankret i Grønland, nærmere bestemt i Sisimiut, hvor han er vokset op og stadig bor. Nærværende artikel sætter fokus på, hvad man kunne kalde det nye, selvbevidste Grønland og den kunst, som følger i kølvandet. Men først lidt om landet og om en Grønlandsrejse, jeg foretog for nogle måneder siden.

Grønland har den mest storslåede, men også mest ubønhørlige natur, som sætter agendaen for dagliglivet året rundt. Landet er mest kendt for sin enestående og monstrøst store natur med uendelige, kystnære landskaber, hvor høje bjerge, is og sne danner en mur foran den 1,7 mio. kvadratkilometer store indlandsis, der rummer 2,8 millioner kubikmeter is, som imidlertid smelter i disse år. Kun 338.000 kvadratkilometer af det store land er beboelige, resten er denne langsomt smeltende isørken. Grønland bjergtager næsten alle, som opsøger det. Skalaerne er ufattelige. Eksempelvis er den kommune, hvor Grønlands tredjestørste by Ilulissat ligger – Avannaata Kommunia – større end hele Spanien. Landet er uden sidestykke et af de smukkeste og også et af de mest imponerende og øde på hele kloden. Her fornemmer man tydeligt sin egen lidenhed som menneske. Her sætter

naturen dagsordenen, og kun en tåbe frygter ikke gletsjerne, det iskolde hav og de faretruende dyr.

Og dog er det antropocæne aftryk i dag både synligt og mærkbart: Gletsjerne kælver i et rasende tempo, og man kan eksempelvis blive fanget mellem isbjergene ud for Ilulissat, som er den hurtigst kælvende gletsjer på den nordlige halvkugle. Her oplevede jeg for nogle måneder siden at sidde fast mellem 10-20 meter høje isbjerge, og selv om skibet havde dobbelt skrog, specialbygget til at kunne kollidere med isbjerge, så var kaptajnen heller ikke helt tryk ved situationen. Da jeg sad ved siden af ham, kunne han i al diskretion fortælle, at vi nok ville være fanget mellem isbjergene i 10-15 minutter, men at understrømmene derefter erfaringsmæssigt ville føre isbjergene videre, så vi kunne slippe fri via en passage.

Ilulissat er Grønlands tredjestørste by med små 5.000 indbyggere. Det er en smuk by med hospital, lufthavn, alle forsyninger, caféer og dejlige hoteller. Vejnettet er kun 45 km langt, og dog har en byggematador anskaffet sig en Porsche. Han er blevet en lokal joke. Her er hovedattraktionen i dag først og fremmest Ilulissat-gletsjeren, men også Isfjordscentret, en markant, stedssensitiv bygning, der stod færdigt i 2021, og som er tegnet af den danske arkitekt Dorte Mandrup. Jeg talte med hende om denne (og andre) af hendes bygninger i *Nordisk Tidsskrift* 4, 2022. Efter at have oplevet Isfjordscentret med egne øjne og krop, må jeg tilslutte mig hendes beskrivelse af denne enestående bygning, der snor sig gennem landskabet med en ”en krumning, der gør, at man opdager Isfjorden, når man går gennem huset, samtidig med at taget er blevet et offentligt samlingssted. Huset slynger sig som en boomerang gennem landskabet, og først når man kommer op på toppen af bakken, der udgør husets tag, ser man Isfjorden,” som Mandrup forklarede.

Selv om man i dag råder over moderne teknologi og maskindrevne skibe, må de fleste grønlandere, når de drager på jagt eller fiskeri, bevæbne sig, og næsten alle større supermarkeder har en afdeling med skydevåben og ammunition, så fangerne kan forsvare sig i tilfælde af møder med farlige dyr, eller hvis de skal skyde sæler. Jeg har rejst på fem kontinenter, men har aldrig oplevet en så vild natur som den grønlandske. Selv om kunstnerne i dag forholder sig kritisk til samfund, politik og de overlevende koloniale strukturer, kan den store og altomfattende natur ikke undgå at optræde direkte eller indirekte i deres værker.

Det, der kaldte mig til Grønland, var især de interessante kunstoplevelser, som de grønlandske billedkunstnere har givet mig i de senere år i takt med landets stigende nationale selvbevidsthed og en frodig kunstscene, der på legio måder gør op med et århundreder år gammelt kolonialt blik på den grønlandske kultur. Et blik, som har ”læst” landets indbyggere som et eksotisk og primitivt naturfolk, der havde levet et usikkert liv på kanten under de mest barske livsbetingelser på verdens største ø. Et blik, som med få undtagelser så ned på grønlanderne, og som også førte til en grov udnyttelse af landets ressourcer.

Grønland i Venedig

Kallallit Nunaat stod der på den danske pavillon her under Venedigbiennalen, der løb frem til 24. november 2024. Den unge kunstner Inuuteq Storch (f. 1989) er den første grønlander nogensinde, der repræsenterer Danmark ved Venedigbiennalen. Han indleder sin "intervention" allerede på facaden ved at overstrege skiltet med Danmark. Færøerne har endnu dette privilegium til gode.

Med sit kamera gør Storch op med over hundrede års koloniale og stereotype fotografiske fremstillinger af Grønland og grønlanderne som et eksotisk, lidt primitivt og oprindeligt folk. Altid skildret udefra af europæere eller amerikanere, der lagde vejen forbi på ekspeditioner eller under midlertidige ophold. På udstillingen får vi et ganske andet Grønland at se. Grønland skildret indefra, især med udgangspunkt i livet i Sisimiut, Storchs hjemby, hvis mennesker han skildrer med lige dele ømhed og sans for poesien i hverdagslivet. Sisimiut har med ca. 6.000 indbyggere og ligger godt 300 km nord for Nuuk. Den er Grønlands næststørste by. Imidlertid er serien *Soon Summer Will be Over* optaget i Grønlands nordligste by Qaanaaq. Men Storchs fotografier er repræsentative for mange steder i Grønland.

Som 17-årig opholdt han sig et år i San Diego. I lighed med andre unge i Grønland prioriterede han tidligt det engelske sprog, selv om han taler udmærket dansk. Dels er han uddannet på fotoskolen Fatamorgana i København, dels på New York Center of Photography, hvorfra han dimitterede i 2016. Han synes selv, at han fik mest ud af Fatamorgana, men at han fik finslebet sine arbejdsmetoder i New York.

Storchs nyeste fotobøger er *Necromancer* (2024, Marrow Press) og senest kataloget til Venedig-udstillingen *Inuuteq Storch - Rise of the Sunken Sun* (2024) med tekst af Venedigbiennalens danske kurator Louise Wolthers. Han har yderligere udgivet fire fotobøger, som er hans vigtigste medie. Udstillingens fotos kommer stort set alle fra bøgerne, og mange af dem er skaleret op, så de bliver mere publikumsvenlige. Sidste år så et større kunstpublikum hans udstilling *Grønlandske øjeblikke på Nordatlantens Brygge*, og i februar i år deltog han i seminaret *Decolonizing the Camera: Photography and Lens-based Art from Greenland and the Arctic*, hvor han optrådte sammen med sin forlægger og bogdesigner Jacob Birch fra Marrow Press i en dialog også i den efterfølgende paneldebat.

Storchs fotografier i Venedig tager primært afsæt i hverdagslivet, som det udspiller sig i hans hjemby, Sisimiut. Hans intention er primært at udskifte det koloniale blik på Grønland med et internt grønlandsk, hvor livet, kulturen og landskaberne skildres indefra. Han er en fotograf, der formår at fange øjeblikke af poetisk skønhed. Han maler på sin vis med kameraet og har blik for farver. Hertil kommer en sikker kompositionssans.

Inuuteq Storch "Soon Will Summer be Over" series, 2023. Image credit Inuuteq Storch .

En 22 m lang hundeslæde med hjul

Generelt sætter de grønlandske kunstnere lup til de store geopolitiske, klimamæssige og postkoloniale ændringer, der er så tydelige i deres hjemland. En anden markant stemme er Jessie Kleemann (f. 1959), som på sin virtuose udstilling "Tiden løber løber tiden" på Statens Museum for Kunst i København i 2023, gav en række stærke kommentarer til blandt andet klimakrisen og også et enkelt hip til USA's daværende præsident Donald Trump, som i 2019 tilbød at købe Grønland. Men den mest manifesterede femi-kritiske kommentar til klimakrisen, jeg til dato har set, er hendes 22 meter lange hundeslæde med ATV-dæk, "Slæden på vej" fra 2023. Kleemann bor og arbejder fortrinsvis i Danmark, men under et besøg en sommer i sin hjemby Upernavik i Nordgrønland, konstaterede hun for første gang, at sneen var smeltet, og at

Jessie Kleemann. *Slæden på vej*, installation, 2023. Foto Frida Gregersen.

byens slædehunde lå uvirksomme i græsset mellem hundeslæderne. Værket kommenterer med en vis galgenhumor på klimakrisens uhyggelige følger.

Jessie Kleemann er fortrinsvis performancekunstner. I sin cross-over kunst, der vipper mellem teater og billedkunst skaber hun værker, som sætter samtidens store problemer under debat. Hun har sideløbende en karriere som digter og debuterede med samlingen *Taallat. Digte Poems* i 1997. Hun er uddannet ved Tuukkaq Teatret i Fjaltring, på den første, anerkendte grønlandske teateruddannelse, men hun er fortrinsvis billedkunstner og ledede Grønlands Kunstscole i Nuuk i 1984-91. Blandt hendes nyere udstillinger og performances kan nævnes *Perler på snor* – en arktisk historiefortælling (2018) og *Atlantikumi* (s.m. Jeannette Ehlers og Pia Arke, 2022/23). Sidstnævnte udstilling blev vist på Nordatlantens Brygge i København og på Nuuk Kunstmuseum. I 2024 modtog hun Akademiraadets Eckersberg Medalje med denne motivation: ”Jessie Kleemanns arbejde spænder fra performance og lyrik over skulptur og video til maleri. I et udvidet felt overskrides grænserne mellem medierne og det er ikke det eneste, der overskrides. Fremmedgørelsen, genkendelsen og det grimmes æstetik er centrale virkemidler i Kleemanns værker.” Samme år modtog hun Carl Nielsen og Anne Marie Carl-Nielsens Legat som hører til Danmarks største.

Fortællinger fra Scoresbysund

En af de første grønlandske kunstnere, som på en både poetisk og humoristisk måde gjorde op med det koloniale blik på sit hjemland, er Pia Arke (1958-2007), der posthumt er blevet internationalt kendt, og hvis værker er indlemmet i mange vigtige ind- og udenlandske museumssamlinger. Pia Arke var

datter af en grønlandsk mor og en dansk far. Hun begyndte tidligt at forholde sig til kolonialismens komplekse undertrykkelsessystemer, selv om dette tema endnu kun var perifert berørt i kunsten. Arke blotlagde med nye æstetiske greb den kulturelle identitetskrise, der hjem søger mange af anden etnisk herkomst. I sin performative fotokunst optrådte hun både som model, kunstner og iagt-tager. Desværre døde hun allerede som 49-årig i 2007 af cancer.

Pia Arke voksede op i Østgrønland, i bygden Ittoqqoroormiit/Scoresbysund, verdens mest isolerede by, som Danmark etablerede i 1925 for at dæmme op for Norges neo-norrøne krav på Østgrønland. Men i hendes barndom flyttede familien flere gange, også til Vestgrønland, som følge af hendes fars arbejde som telegrafist. Hun havde med andre ord en nomadisk barndom, som blev yderligere omskiftelig på grund af et længere kostskoleophold i Danmark. Som ung skiftede hun sin fars efternavn Gant ud med sin mors Arqe. Hun blev som en af ganske få grønlandske kunstnere optaget på Det kgl. Danske Kunstakademi, hvorfra hun dimitterede i 1995 med cand.phil.-afhandlingen *Etnoæstetik – et epokegørende essay*, hvori hun beskriver Vesten set fra et grønlandsk perspektiv, og hvori hun med både humor og sarkasme kritiserer den måde, Vesten romantiserer den såkaldt primitive og autentiske kunst, som blandt andre inuitterne frembragte.

Pia Arke skabte fotografiske dobbelteksponeringer med heste eller kameler anbragt i et grønlandsk snelandskab i stedet for isbjørne eller moskusokser. Eller hun legede med et fænomen som ”Tupilakosaurus” i en film med denne titel. Navnet spiller på en blanding af en dinosaur og en tupilak – et grønlandsk åndevæsen – der blev brugt til at forbande eller dræbe andre personer som en skadeforvoldende stedfortræder for hævneren.

Nogle af Pia Arkes vigtigste fotografier er taget med et mandsstort hulkamera eller camera obscura. Siddende inde i kameraet fotograferede hun udsigten fra bugten Nuugaarsuk tæt på barndomsbyen Ittoqqoroormiit. Motivet, som hun efterfølgende fremkaldte i storformat, går igen i mange af hendes værker og danner baggrund for optagelser hjemme i atelieret, hvor hun enten lod sine modeller posere foran det eller selv stillede op, hvorved hun på én gang fungerede som model, kunstner og betragter af sit eget motiv.

Hendes modige og fremsynede, visuelle analyser af ”bastardens” – sådan kaldte hun sig selv - brogede identitet har i dag, hvor kolonialismekritikken fylder stadig mere i kunsten og i den offentlige debat, givet hende posthum status som en fremsynet kunstner, mens hun var marginaliseret i sin samtid. Det skyldtes dels, at det var vanskeligt at kategorisere hendes multimediale kunst, der var båret af en avanceret, ny æstetik. Hun brugte ofte allerede eksisterende billeder i form af geodætiske kort og fotografier, som hun blandt andet hentede i polarforskerens og kartografernes arkiver. Det fremgik allerede af kuratorduoen Kuratorisk Aktion ved kunsthistorikerne Tone O. Nielsen og Frederikke Hansens banebrydende udstilling i 2010 i Den Frie Udstillingsbygning, hvor hendes oeuvre blev vist for første gang i fuldt udtræk.

*Pia Arke Scoresbysund. 1947 C.
1995 Gultonet fotografi.*

Etno-terrakotta

Martin Brandt Hansen (f. 1990) er endnu en vigtig stemme i det polyfone grønlandske kor af nutidige billedkunstnere. Han har i en årrække arbejdet med keramiske vaser, tvistet i en ny retning og monterer dem på sokler, hvilket hæver dem fra kunsthåndværk til skulpturkunst. Keramik er et stort set ukendt kunstmateriale i Grønland, og den unge kunstner låner her af den lange europæiske kunsthistorie med keramik, men samler krukkerne, så de danner hybride former. Hans nærmest shamanistiske og dunkle "Etno-terrakotta" danner sammen med "Thulevaser" en fusion af græske vaser, grønlandske masker og tupilak-figurer. Hans etno-gotik forholder sig på den ene side humoristisk til det ovenfor beskrevne begreb "etnoæstetik" ved bl.a. at integrere plasticlegøjet og tegneserieelementer, er et velgørende originalt bidrag til den grønlandske – og internationale – samtidskunst. Hos Brandt bliver den grønlandske kunsthistorie, som hidtil har været fortalt udefra, fortalt indefra og med et glimt i øjet. Brandt Hansens værker kan også minde om gargoils og grotesker, disse fantastiske og monstrøse figurer, som vi kender fra middelalderen og den tidlige barokkunst.

En tupilak er noget ganske særligt. Den blev opfattet som et magisk væsen og blev fremstillet af knogler eller tænder for at skade et andet menneske. Men efter at danskerne kom til Grønland, har tupilakkerne mistet deres magiske kraft og er blevet til de rene turist-souvenirs. Hos Brandt Hansen blandes de oprindelige tupilakker med figurer, hentet i gyserfilm, eventyr og tegneserier. Det er virkelig uhyggelige cross-overfigurer med groteske smil og tungen hængende ud af munden. Indimellem ses heraldiske figurer stillet op som isbjørne og ørne på siderne af vaserne, ligesom en enkelt platte med Knud Rasmussens kontrafej hylder ham som "den danske stats trofaste søn". Denne vigtige polarforsker er indbegrebet af mødet mellem den danske og den grønlandske kultur og en person med stor betydning, når det handler om relationen mellem de to lande. Brandt Hansen følger sit eget spor i krydsfeltet mellem den europæiske og grønlandske kunsthistorie.

Dobbeltkulturel historie

De er flere spændende grønlandske kunstnere end de her nævnte. Lad os også nævne Nina Rosing (f. 1975), der afsøger sin personlige, dobbeltkulturelle historie både som forfatter og som billedkunstner og i krydsfeltet mellem det danske og det grønlandske, dog altid så temaer og motiver løfter sig til en større, almengyldig fortælling. En anden markant ”stemme” er multimediekunstneren Julie Edel Hardenberg (f. 1971 i Nuuk), som er uddannet såvel i Finland og Norge som i England og på Det kgl. Danske Kunstakademi. I 2022 fik hun bevilget et af Novo Nordisk Fondens Mads Øvlisens eftertragtede stipendier til praksisbaseret forskning, hvor hun pt. arbejder på afhandlingen “Between Power and Powerlessness – the de/colonized Mind”. Også hendes kunst centrerer sig især om identitet og (post)koloniale perspektiver med udgangspunkt i nordiske og inuit-kulturerne, som hun oplever som en slags ”skizofren” identitet: Som datter af en dansk mor og en grønlandske far hører hun som mange andre dobbeltkulturelle personer hverken helt til i den ene eller i den anden verden. I 2006 blev hun nomineret til Nordisk Råds Litteraturpris for fotokunstbogen *Den stille mangfoldighed*.

Som blev lidt af en revolution, fordi hun her gør op med enhver nostalgisk – og etnoromantisk – forestilling om en enhedskultur, baseret på den grønlandske fangerkultur. I stedet er det etniske kludetæppe, som Grønland er i dag, en styrke for landet, mener hun. Dermed hilste hun globaliseringen velkommen. Politikens anmelder skrev: ”Som et indlæg i en debat om oprindelighedskultur versus globalisering er [bogen, red.] kærkommen. I menneskehedens slikbutik er der kun blandede bolsjer; alt andet er ideologi, synes værket at sige.”

Det sidste er ikke hørt fra grønlandsk samtidskunst. Eventyret er først lige begyndt.

FREDRIK STERZEL

SVERIGES FÖRFATTNING

Den 6 mars 1974 tillkännagav justitieministern Lennart Geijer i riksdagen, att en lag (1974:152) hade utfärdats, varigenom 1809 års regeringsform upphävts och en ny regeringsform (RF) faststälts. Femtioårsjubileet högtidlighölls av riksdagen i år och firades bl.a. genom utgivning av flera böcker med anknytning till den nya grundlagen.

Fredrik Sterzel, professor em i konstitutionell rätt och tidigare justitieråd, sammanfattar hur RF fick sin utformning och vilka viktiga förändringar som skett sedan 1974. Ett arbete han själv varit delaktig i.

Regeringsformen (RF) brukar kallas den främsta av våra fyra grundlagar. De övriga är successionsordningen (1809), tryckfrihetsförordningen (1949) och yttrandefrihetsgrundlagen (1991). Orden ”den främsta” grundlagen har ingen juridisk betydelse. Det har egentligen inte heller beteckningen ”Sveriges författning”, men den är vanlig och brukas därför här. Med det följande vill jag ge en kort översikt över RF som den ser ut idag och hur man har arbetat med den – ändringarna har varit många under det gångna halvsekle,

Jag vill nämna att jag 1964-70 arbetade i riksdagens konstitutionsutskott (KU) från 1965 som dess sekreterare.

1809 års regeringsform

Sverige hade länge den äldsta grundlagen i Europa, men efter 1974 blev den norska Eidsvoll-författningen (1814) den äldsta och har förblivit det. Men 1809 var inte något årtal i den svenska historien värt att minnas med nationell stolthet. Sverige hade förlorat ett krig med Ryssland och nödgades sluta en svår fred. Finland blev ett ryskt storhertigdöme. Kung Gustaf IV Adolf hade avsatts och jämte barnen förlorat rätt till den svenska kronan. Den närmaste tronföljaren, sedermera kung Carl XIII, vägrades tillträda tronen innan ständerna utarbetat och antagit en ny regeringsform och han godkände densamma.

Ett huvudsyfte för RF var att dra upp gränser för monarkens maktutövning men själva huvudprincipen slogs fast i 4 §: ”Konungen äger att allena styra riket på det sätt denna regeringsform föreskriver.” Begränsningar åstadkoms främst på två sätt: genom inrättande av embryot till en regering och genom detaljerade bestämmelser om finansmakten. Kungen skulle ta ”underrättelser och råd” av ett statsråd, vars ledamöter gjordes ansvariga för sina rådslag. Hans befogenheter på det ekonomiska området preciserades och begränsades

i 23 paragrafer, som inleddes med 57 § som slog fast, att ”svenska folkets urgamla rätt att sig beskatta utövas av riksens ständer allena vid allmän riksdag”. Lagstiftningsmakten delades mellan kungen och riksdagen. De fyra riksständerna – adel, präster, borgare och bönder – utgjorde riksdag tills tvåkammarriksdagen infördes genom representationsreformen 1866-67. Under 1800-talet genomfördes ännu en viktig reform, införandet av statsdepartement vid 1840-41 års stora ”oppositionsrikdag”.

Redan vid sekelskiftet hade utvecklingen medfört att 4 § inte längre speglade verkligheten. Den reella makten hade i stor utsträckning övergått till statsrådet, som 1876 fick en förman genom det moderna statsministerämbetets inrättande. Principen om kungens makt att styra riket var dock inte död, som visades bl.a. genom den s.k. borggårdskrisen 1914, då kungens agerande ledde till den liberala regeringens avgång. Genom rösträttsfrågan aktualiserades efter sekelskiftet övergång till parlamentarismens princip. Den anses ha blivit antagen vid tillkomsten av den liberal-socialdemokratiska regeringen 1917. Principerna för en demokratireform fastlades hösten 1918 på grundval av ett (enhälligt) särskilt utskotts betänkande. Det första valet med allmän rösträtt för både män och kvinnor hölls 1921.

Det författningslösa halvsekle

Från 1921 kunde 1809 års RF inte rimligen betraktas som Sveriges författning. Den hade emellertid inte upphävts. Jag har för perioden 1921-74 myntat begreppet ”det författningslösa halvsekle”, ett uttryck som naturligtvis innefattar en viss (formell) överdrift men väl återspeglar realiteten. Ett bra uttryck för denna gav den framstående statsvetaren och parlamentarikern Gunnar Heckscher i jubileumsskriften 1959, där han skrev att det i den offentliga debatten ”ofta betraktas som närmast löjligt att anföra grundlagens ordalydelse eller andemening som argument för eller emot en viss åtgärd”. Själv minns jag gärna vad en domare berättade för mig från sin ungdoms tjänstgöring som protokollförare i en häradsrätt. Då en advokat hade åberopat RF viskade härandshövdingen ”en rättshaverist”.

I riksdagen spelade RF ingen roll. Det var inte bara så att man handlade oberoende av RF:s mera allmänna uttalanden, om så ansågs önskvärt, utan man bortsåg då det var lägligt även från konkreta föreskrifter, t.ex. om riksbankens skyldighet att lösa in sedlar. En annan sak är att åtskilligt i RF åttlyddes helt enkelt därför att det var bra och motsvarade aktuella värderingar, t.ex. i fråga om skatter och avgifter.

Författningsfrågan

Ingetdera av de partier som drev fram allmän rösträtt och parlamentarism önskade ta upp frågan om en allmän grundlagsreform. Man såg fram mot goda politiska utsikter i den nya riksdagen och ville inte binda sig i frågor av lägre prioritet, kanske rentav tvingas till ställningstaganden som man ville undvika, och man ville inte provocera fram ökade politiska motsättningar. Man nöjde sig därför med angelägna partiella reformer, bl.a. inrättande av utrikesnämnden för att öka insynen i utrikespolitiken.

Först på 50-talet blev grundlagsfrågor åter politiskt stora och då gällde det - förutom de oundvikliga frågorna om kammar- och valsystem - vissa speciella ämnen, bl.a. folkomröstningar. Regeringen beslutade emellertid om en generell översyn av RF i syfte att modernisera författningen. Något uppdrag att skriva en helt ny RF gavs dock inte. Författningsutredningen (FU) tillsattes 1954 och lade fram sitt slutbetänkande 1963.

Under resans lopp kom FU fram till att man borde genomföra en ny RF. Däremot blev man inte ense om riksdagens utformning. Två ledamöter ville ha kvar tvåkammarriksdagen medan de övriga ville avskaffa första kammaren. Denna var mindre – 150 ledamöter mot 230 i den andra – och valdes av landstingen (numera regionerna) och de två största städerna. Mandatperioderna var åtta år för första och fyra år för andra kammaren, vilket var fördelaktigt för den sittande regeringen som drog fördel av sin framgång i det ”gamla” landstingsvalet.

Närmast följde partiöverläggningar, som bl.a. ledde till enighet om att genomföra en ny RF och en enkammarriksdag med 350 ledamöter. Även principerna för ett nytt valsystem drogs upp, med riksproportionella val på gemensam valdag för riksdags-, landstings- och kommunalval. För att fullfölja arbetet tillsattes 1966 Grundlagberedningen (GB) som följande år lade fram ett delbetänkande om riksdags- och valfrågorna och om parlamentarismens inskrivande i grundlagen. Riksdagsbeslut i dessa delar fattades 1968 före valet samma höst. Samtidigt förkortades riksdagens mandattid till tre år och det beslöts att den ”nya” riksdagen skulle börja 1971, efter att ha valts 1970.

GB lämnade ett slutbetänkande 1972 med förslag till ny RF. Den viktigaste tvisten på detta stadium orsakades av att regeringen motsatte sig ett kapitel i RF om fri- och rättigheter, ett ämne som aktualiserats redan på 1930-talet. Tvisten fortsatte i riksdagen. Sedan man enats om att tillsätta en ny utredning i ämnet kunde dock en ny RF antas av riksdagen 1973 och andra gången 1974, för ett halvsekel sedan.

Ett stort antal ändringar i RF har beslutats efter 1974. Bl.a. har riksdagens ledamotsantal ändrats till 349 och mandatperioden förlängts till fyra år. Större och mindre ändringar genomfördes varje mandatperiod. En större översyn genomfördes efter sekelskiftet. Bl.a. infördes skyldighet för statsministern att avgå efter riksdagsval.

Riksdagen 1968

Handläggningen innebar alltså att de största politiska frågorna behandlades av riksdagen 1968, dvs. inom ramen för 1809 års RF, något som belyser att den gamla grundlagen kunde hanteras i stort sett hursomhelst. Den verkligt stora och besvärliga frågan gällde valsystemet.

Här vill jag inflika att en värdefull biprodukt av FU:s arbete var att man kom överens om att grundlagsändringar och andra lagfrågor, som gäller det politiska systemet, i princip inte skall beslutas annat än i bred partipolitisk enighet. Den omedelbara bakgrunden var ett par svåra partipolitiska kollisioner på 50-talet. Principen har i stort sett följts. Det viktigaste undantaget var införandet av kvinnlig tronföljd mot socialdemokraternas önskan. I arbetet med en ny RF var principen om bred enighet självklar, vilket gjorde frågorna om valsystemet problematiska.

Åren närmast före 1968 dominerades den politiska debatten i författningsfrågan av det som kallades ”det kommunala sambandet”. Både debatten och argumenteringen i sak kännetecknades av stor oklarhet. Jag kan från riksdagsarbetet rapportera att ledamöterna – även de i KU – hade ganska dimmiga begrepp om vad saken gällde. När jag nu efter mer än ett halvsekel försökt rekapitulera, har jag emellertid fått stor respekt för den intellektuella prestation som utfördes av statsminister Tage Erlander, som var debattens upphovsman och tänkare. Kort och mycket förenklat kan jag presentera huvudpunkterna så här.

Sverige har mer än de flesta länder byggt på kommunal självstyrelse. För det svenska systemet har kommuner och landsting/regioner en avgörande betydelse. Detta förutsätter bl.a. ett högt deltagande i de kommunala valen, så att verksamheten vilar på en solid bas. Överhuvudtaget är det nödvändigt med ett politiskt samband mellan stat och kommun. Ett sådant samband och en garanti för högt deltagande i de kommunala valen förelåg genom första kammaren. Då den avskaffades måste detta samband på något sätt ersättas. Den tidigare ordningen innebar också, att val hölls vartannat år, antingen andrakammarval eller kommunala val. Det var otänkbart att övergå till allmänna val vart fjärde år och däremellan val med endast lokal betydelse. Erfarenheter från andra länder visade att val utan nationell betydelse ofta får ett sorgligt lågt deltagande.

Det kan tilläggas att en genomgripande omstrukturering genomfördes under de här åren genom en indelningsreform.

Jag går inte djupare in på de här frågorna, som hade förbigåtts av FU. Småningom nåddes en kompromiss om att minska mandatperioden till tre år och förlägga riksdagsvalen och de kommunala valen till samma dag, vilket skulle garantera ett högt valdeltagande (”den gemensamma valdagen”).

Enighet förelåg mellan partierna om att valsystemet för den nya riksdagen borde ge ökad proportionalitet. Det krävde att mandatfördelningen i valkretsarna kompletterades ur en nationell ”pott”, så att full rättvisa åstadkoms.

Enighet nåddes om en sådan pott, 39 s.k. utjämningsmandat. Först får partierna del av de 310 valkretsmandaten, sedan får de så många utjämningsmandat ur den nationella potten att, såvitt möjligt, full proportionalitet för hela riket uppnås. En reform av denna innebörd var naturligtvis av stort intresse för små partier men av mycket mindre för stora. Den svenska partibilden var vid den här tiden, att fem partier var företrädade i riksdagen: socialdemokraterna och de tre borgerliga partierna samt yttervänstern (Vpk) med vanligen 5-8 mandat som uppfattades som stödröster för socialdemokraterna. Reformern ledde till att Vpk i 1973 års val fick 17 mandat. Reformen gav alltså utdelning till alla de fyra större riksdagspartierna.

Ett system med riksproportionalitet kan förses – och förses vanligen – med en spärrregel för att begränsa antalet småpartier. En sådan spärr måste vara så hög att inte partisplittringen blir för stor men inte högre än att de partier klarar sig över den som man vill ha representerade. Erlander föreslog tre procent, de borgerliga fem procent. Lösningen blev fyra procent.

1968 grundlagsfästes också parlamentarismen. Det skedde genom att riksdagen fick befogenhet att besluta om s.k. misstroendeförklaring mot statsministern eller annat statsråd. Om ett beslut fattas, skall regeringen resp. statsrådet avgå om extra val inte beslutas.

Efter de här ändringarna blev 1809 års RF onekligen ett underligt aktstycke. Först fastslogs att kungen ägde att allena styra riket, sedan föreskrevs begränsningar som i praktiken gjorde honom maktlös. Denna egendomlighet föranledde KU att helt enkelt föreslå, att orden om kungens styrandemakt togs bort så att RF bara föreskrev att kungen skulle ta underrättelser och råd av ett statsråd. KU:s förslag antogs.

Riksdagen 1973

Enkammarriksdagen samlades alltså för första gången i januari 1971. Samtidigt pågick i GB slutarbetet med den nya grundlagen. Sedan under 1972 när först GB lämnat sitt slutbetänkande och sedan remissyttrandena inkommit skrevs i hög fart en proposition, som i allt väsentligt byggde på GB:s förslag. Lika enkelt gick det emellertid inte att slussa förslaget till en ny RF genom riksdagen 1973. Visserligen hade regeringen majoritet, men principen om bred enighet lade hinder i vägen.

Men hade inte bred enighet nåtts i GB? Jo, visst stod kommittén enig bakom sina förslag, men vissa av de motsättningar som hade förekommit under utredningsarbetet framkom även i riksdagen. Tvistefrågorna var främst kungens ställning och fri- och rättigheter.

När jag efter ett halvsekel åter går igenom debatten inför den nya grundlagen förundras jag över vissa diskussioner och ståndpunkter i GB och i riksdagen. Det gäller kungen och grundläggande fri- och rättigheter. Att inte kungen ska ha någon makt men att monarkin ska bevaras är sedan länge självklarheter. Som Lennart Geijer skrev i 1973 års proposition om den nya RF: han ville uttala ”att konungadömets bevarande idag är en given utgångspunkt vid utformningen av en ny författning, om författningen skall få önskvärt stöd i riksdagen och folkopinionen”. Ändå gjordes kungens ställning till ett viktigt ämne i GB och blev föremål för en särskild politisk uppgörelse, den s.k. Torekovskompromissen 1971. Lösningen i grundlagstexten blev något märklig: kungen (numera även drottningen) sägs vara rikets statschef, men det anges inte med ett ord vad det innebär att vara statschef, något som påpekades i flera remissyttranden.

En viktig saklig ändring blev dock följden av att kungen formellt fördes åt sidan: proceduren för regeringsskifte ändades. Kungens roll övertogs av talmannen. Dennes roll kunde dock bara bli att lägga förslag. Avgörandet måste fattas av riksdagen. För detta finns flera modeller. Den modell som valdes innebär att bara ja- och nej-röster räknas och att nyval sker om fyra förslag förkastas. Jag återkommer till detta.

Någon enighet om grundläggande fri- och rättigheter gick inte att uppnå i riksdagen utan man fick hänskjuta frågekomplexet till en ny kommittéutredning. Denna resulterade efter en kort tids arbete i ett enigt förslag som ledde till ett nytt 2 kap. RF. Detta kapitel har sedermera successivt utökats och upptar idag 25 §§. Man kan förvånas över socialdemokraternas långvariga motstånd. Det torde ha sin förklaring i den s.k. Uppsalaskolans särskilda betydelse för partiet. En kärnpunkt var just kritiken mot rättighetsbegreppet. Lika förvånande var de borgerligas undfallande sätt att hantera frågan fram till 1973, men det torde få tillskrivas principen om bred enighet.

Jag övergår nu till en kort översikt över grundlagens innehåll och börjar då, som sig bör, med statsskickets grunder, 1 kap. Därefter redovisar jag i några avsnitt kortfattat först de politiskt intressanta föreskrifterna om riksdagen och regeringen – val, parlamentarism, regeringsbildning och misstroendeförklaring – och därefter övriga stadganden, om lagstiftning, ekonomi m.m.

Statsskickets grunder

All offentlig makt i Sverige utgår från folket. Så inleds 1 § RF och fastslår därmed folksuveränitetens princip. Denna har varit något av en självklarhet alltsedan grundlagsarbetet inleddes. Den ersatte den maktdelningsprincip som 1809 års RF vilade på. Alldeles självklar och problemfri är dock inte folksuveräniteten. Under senare år har det alltmer kommit att uppmärksammas

att maktindelning – eller åtminstone inslag av maktindelning – kan vara bra för demokratin genom att dra upp fasta gränser för auktoritärt sinnade regimer, som i och för sig kommit till makten på demokratisk väg.

Vidare utvecklas i 1 § att folkstyrelsen bygger på fri åsiktsbildning och på allmän och lika rösträtt samt förverkligas genom ett representativt och parlamentariskt statsskick och kommunal självstyrelse. Det sista ledet är av särskild betydelse genom att ge kommunerna en plats på den konstitutionella nivån.

I ett sista stycke slår 1 § fast rättsstatens grundprincip: Den offentliga makten utövas under lagarna. Till bilden hör också att 9 § föreskriver att domstolar och förvaltningsmyndigheter och alla som fullgör offentliga förvaltningsuppgifter skall beakta allas likhet inför lagen och iakttä saktlighet och opartiskhet.

Sedan 2 §, som brukar kallas programstadgande, räknat upp ett antal ämnen som ska befordras av den offentliga makten i Sverige – stadgandet har som väntat utökats en hel del genom åren – presenterar 3-8 §§ de offentliga organen, från statschefen, riksdagen och regeringen till domstolar och förvaltningsmyndigheter. Om regeringen sägs t.ex. att den styr riket och är ansvarig inför riksdagen. I en avslutande 10 § slås fast att Sverige är medlem i EU och även deltar i FN och Europarådet och i annat internationellt samarbete.

Riksdagen och regeringen

Efter ett 2 kap. om grundläggande fri- och rättigheter fortsätter RF med 3 kap. om riksdagen och 4 kap. om riksdagsarbetet. I själva verket handlar 3 kap. om valsystemet, alltså hur riksdagen tillskapas. Valfrågor är utpräglade tekniska och svårtillgängliga. Jag begränsar mig därför till att upppepa, att det svenska systemet är riksproportionellt. Denna princip har iakttagits mycket noga. En grundlagsändring häromåret berodde på att metoden hade slagit fel med ett par mandat. Att en sådan noggrannhet är berättigad visade sig vid ”jämviktsriksdagen” efter 1973 års val och de mycket jämna valen 1979 och 2022.

Den nya valmetod, som infördes samtidigt med enkammarriksdagen, har bidragit till att förändra partibilden. Numera finns det tre stora och fem små partier. Spärregeln om fyra procent av rösterna i hela riket som villkor för representation i riksdagen har blivit en huvudsak i meningsutbytet mellan valen. Den har hittills bara tillämpats två gånger, båda under förra seklet och utan egentlig politisk betydelse. En gång gällde det miljöpartiets första representation i riksdagen, andra gången ett högerpopulistiskt parti som fick mandat under en mandatperiod. Efter sekelskiftet har emellertid en huvudfråga mellan valen blivit, om alla de fem mindre partierna i riksdagen ska uppnå

fyra procent. En viktig konsekvens är att en minoritet kan erövra regeringsmakten därför att majoriteten förlorar röster på spärren. Det är lättare att förstå Erlanders treprocentalternativ 1968 än det borgerliga på fem procent.

Principen om gemensam valdag för riksdagsval och kommunala val kommer inte till uttryck i grundlagen.

Proceduren för regeringsbildning ligger alltså numera i talmannens händer. Han eller hon utnämner och entledigar statsministern. När en ny statsminister ska utses samråder talmannen med samtliga partigrupper och lägger sedan fram ett förslag för riksdagen. Därvid uppges i praxis både namn och vilken regering som avses bildas. Riksdagen beslutar därefter genom omröstning. Kandidaten behöver inte få majoritet; det räcker att inte fler än hälften av ledamöterna röstar emot. En nedlagd röst är alltså värd lika mycket som en ja-röst. Ett extremt exempel på hur detta kan te sig gavs 1978, då dåvarande Folkpartiet ensamt bildade regering sedan den borgerliga trepartikoalitionen upplöstes. Ola Ullsten fick 39 ja-röster och 66 nej-röster, medan 215 ledamöter avstod från att rösta. 2018 dröjde det 154 dagar från valdagen innan en statsminister var utsedd.

Riksdagen kan också, som jag redan nämnt, entlediga regeringen genom misstroendeförklaring. En sådan kan också riktas mot ett enskilt statsråd. Den förutsätter absolut majoritet. Vid ett tillfälle förlorade ett statsråd omröstningen med 172 röster mot 113 men stannade i ämbetet. En gång har en regering fällts genom en misstroendeförklaring mot statsministern (2021). Denne återinsattes dock i ämbetet.

Regeringen har befogenhet att förordna om extra val, dock inte under de tre första månaderna efter val. Under den nya RF har extra val inte förkommit. Sista gången var 1957 efter regeringens nederlag i tjänstepensionsfrågan, men befogenheten har haft betydelse, t.ex. då riksdagen förkastade regeringens budgetförslag efter valet 2014. Extra val skall hållas inom tre månader.

Mot särskilt 4 kap. kan med fog anmärkas att det är onödigt detaljerat, särskilt som det finns en speciell riksdagsordning, som tekniskt är ett mellanting mellan grundlag och vanlig lag. Särskilt påfallande är utförligheten vid en jämförelse med 6 och 7 kap. som behandlar regeringen och regeringsarbetet. Det mellanliggande 5 kap. behandlar statschefen, utan att alls beröra hans/hennes uppgifter.

Lagstiftning och ekonomi

Lagstiftningsmakten var i 1809 års RF delad mellan kungen och ständerna. I enlighet med en strikt principiell syn överfördes i 1974 års RF befogenheterna i princip till riksdagen ensam. I praktiken utförs dock arbetet med att skriva författningar hos regeringen, varför reformen medförde onödigt formellt trassel.

Medan den gamla grundlagen klarade lagstiftningsmakten med en kort paragraf - samt regler om grundlagsändring - upptar ”normgivningen” i den nya ett kapitel med 22 §§ utan att egentligen tillföra statskicket så mycket i sak. Vad som särskilt kräver reglering är förordningsmakten, dvs. befogenheten att meddela bestämmelser under lagnivån. Detta praktiskt viktiga ämne är så svårt att göra läsarvänligt att jag går förbi det.

Jag har redan nämnt att grundläggande fri- och rättigheter har, efter en långvarig och svårförståelig politisk träta, getts ett särskilt kapitel med en framträdande placering, 2 kap. Härtill kommer de två särskilda grundlagarna om tryckfrihet och yttrandefrihet. Sverige ligger onekligen väl framme på detta område.

I fråga om finansmakten har bestämmandet hela tiden i praktiken legat i finansdepartementet. Grundlagsregleringen har blivit utpräglad tunn och allmänt hållen, särskilt i jämförelse med 1809 års RF. Partierna har inte vågat binda sig vid en reglering som i vissa fall kan kräva dubbla beslut med val emellan. Man har därför inte så mycket att hämta av RF.

Rättskipningen och förvaltningen

RF innehåller numera ett 11 kap. om rättskipningen och ett 12 kap. om förvaltningen. Från början behandlades båda ämnena i samma kapitel. Överhuvudtaget har frågor om rättskipningens särart i förhållande till förvaltningen vållat diskussioner och problem i grundlagsarbetet som i efterhand framstår som onödiga. Särskilt har möjligheten till s.k. lagprövning väckt en debatt som syns mig stå i dålig proportion till ämnets praktiska betydelse. Idag gäller (11:14 och 12:10) att domstolar och ”offentliga organ” inte får tillämpa en föreskrift som står i strid med en bestämmelse i grundlag eller annan överordnad författning. Detsamma gäller om stadgad ordning i något väsentligt hänseende har åsidosatts vid föreskriftens tillkomst. Detta förefaller mig ganska självklart men har vållat en ”långbänk” i grundlagsarbetet. Denna befogenhet till lagprövning spelar måhända en viktig roll rent principiellt men inte i praktiken – normgivaren, vare sig regeringen eller en förvaltningsmyndighet, vet att den finns och håller sig därför i skinnet.

RF innehåller också bestämmelser om domstolars och förvaltningsmyndigheters självständighet. De säger i stort sett detsamma. I den för förvaltningen sägs att ingen myndighet, inte heller riksdagen eller en kommuns beslutande organ, får bestämma hur en myndighet i ett särskilt fall ska besluta i ett ämne som rör myndighetsutövning mot en enskild eller mot en kommun eller som rör tillämpningen av lag.

Konstitutionell kontroll

Ett utmärkande drag hos 1809 års RF var dess intresse för konstitutionell kontroll. Delvis var det motiverat av strävan att lägga band på monarken, men det gick vida över det. Ett vittförgrenat system för kontroll byggdes upp. En del inslag självdog ganska snart men andra har varit desto mera seglivade och haft större betydelse. Dit hör särskilt JO. Fem kontrollmedel, tre parlamentariska och två som sträcker sig utanför riksdagen, har förts samman i 13 kap. RF under den ålderdomliga rubriken Kontrollmakten.

En säregen konstruktion som fick en säregen historia gällde kontrollen av statsråden, alltså vad som omsider blev regeringen. Denna kontroll byggde på statsrådsprotokollen som skulle granskas av KU och ligga till grund för ansvarigheten. Denna granskning var under ståndstiden av rätt stor betydelse men ”klingade av” småningom och gick under det författningslösa halvseklekt sotsdöden till mötes. Skandalen med spionen Stig Wennerström, som avslöjades 1963, gav ett tillfälligt återuppvaknande. Avgörande för framtiden blev att KU därefter beslöt att, med de uråldriga bestämmelserna som grund, utforma en ny granskningsmodell. Den var dock till en början inriktad på en könlös, juridiskt inriktad granskning, men i enkammarriksdagen utvecklades den småningom till en politiskt relevant kontroll. Den har kommit att spela en inte oväsentlig roll i det parlamentariska livet. De åldriga granskningsreglerna har alltså kommit att efter två sekler ligga till grund för ett politiskt ansvarsinstitut som ligger s.a.s. under och före misstroendeförklaringsinstitutet. Varje år redovisar KU sin granskning och behandlar ett antal ärenden som väckts av ledamöter från oppositionen. Dessa betänkanden ligger till grund för debatter i kammaren och kan i princip följas upp med yrkanden om misstroendeförklaring, vilket dock i praxis normalt inte sker.

I övrigt innehåller 13 kap. grundläggande regler om misstroendeförklaring och en hänvisning till riksdagsordningen om interpellations- och frågeinstitutet i kammaren samt grundläggande regler om de två viktigaste kontrollinstrumenten utanför riksdagen, riksdagens ombudmän och Riksrevisionen.

Riksdagens ombudmän, JO, hörde till de minnesvärda inslagen i 1809 års RF. Institutionen har spritt sig till de flesta demokratiska rättsstater och även till en del stater som inte förtjänar denna beteckning. Funktionen kan enkelt beskrivas som främst ett till medborgarnas förfogande ställt granskningsorgan dit man kan vända sig med allsköns klagomål. JO har befogenhet att väcka åtal, men det sker numera sällan. JO nöjer sig med att ge en egen bedömning. Varje år utger JO en diger ämbetsberättelse med redogörelser för bortåt hundratalet klagooänden. Denna bok utgör en viktig handledning om regler och principer som gäller i den offentliga förvaltningen. Det finns fyra JO. De väljs av riksdagen för fyra år med möjlighet till omval. Jag hade själv nöjet

att vara sekreterare i det utskott 1967 som lade grunden för den moderna JO-organisationen. Man räknade då med 2000 ärenden om året, vilket uppfattade som väl tilltaget, ”en kostym att växa i”. Idag är talet 10 000 mera realistiskt.

Den ekonomiska kontrollen, granskningen av förvaltningens ändamålsenliga bedrivande, fanns inte med i 1809 års kontrollsystem. Grunden lades året därefter i form av bestämmelser om revision. På den tiden gick det i princip fem år mellan riksdagarna. Alltsedan representationsreformen 1866-67, då ständerna avvecklades, har riksdagen samlats årligen. Med förvaltningens oerhörda expansion har en aktiv och ändamålsenlig revision blivit en allt viktigare samhällsfunktion. Längre var riksdagen den viktigaste huvudmannen, men med ämnets ökande betydelse tog regeringen alltmer över. Utan vidare kan sägas att regeringen blev helt dominerande under det författningsslösa halvsekle. Först efter sekelskiftet genomfördes en reform, varigenom denna kontroll omorganiserades och lades under riksdagen. Riksrevisionen är idag en stor myndighet med grundlagsfäst självständighet som leds av en riksrevisor, vald av riksdagen för fyra år med möjlighet till omval. En huvudfråga gäller att ge Riksrevisionens granskningar och bedömningar den uppmärksamhet som dess uppdrag motiverar. Eftersom den kritik som framförs i viss mån alltid faller tillbaka på sittande regering, är det inte onaturligt att kritik ofta tonas ned.

Övriga frågor

I RF återstår tre kapitel vilkas allmänintresse jag bedömer som begränsat och därför går förbi. 10 kap. behandlar internationella förhållanden, 14 kap. kommunerna och 15 kap. krig och krigsfara. Det förstnämnda behandlar framför allt en del tekniskt komplicerade frågor, och det andra är mest av informativ betydelse. Det sista kapitlet innefattar ett berömvärt försök att avfatta regler som ska göra det möjligt att handla konstitutionellt även i svåra krissituationer – även fredskriser har behandlats under utredningsarbetet – en utomordentligt svår uppgift.

* * *

Sverige övergick för 50 år sedan till att i huvudsak ha en skriven författning genom att anta en ny regeringsform. Så kan man korrekt ange föremålet för det jubileum riksdagen firade den 6 mars. Några stora nyheter i sak innebar inte reformen i förhållande till statslivets realiteter. De tre väsentliga nyheterna hade redan genomförts några år tidigare: enkammarriksdagen, det riksproportionella valsystelet och parlamentarismens formalia, främst proceduren vid regeringsförändring. En fjärde nyhet, som var stor juridiskt men knappast i sak, blev tillkomsten av ett kapitel om grundläggande fri- och rättigheter några år senare.

Det konstitutionella reformarbetet har fortsatt. En mängd ändringar har genomförts i den RF som antogs 1974 och flera lär tillkomma, även om en allmän strävan idag sagts vara att minska antalet grundlags-ändringar. Riksdag och regering har signalerat en trötthet på konstitutionella frågor. Detsamma kan sägas om läget för 50 år sedan. RF bär tydliga tecken på att ha tillkommit i trötthetens tecken, då det gäller att äntligen bli av med författningsfrågan. Det lagförslag som partigrupperna i riksdagen kunde godta i sak genomfördes utan större hänsyn till en ofta välunderbyggd lagteknisk kritik. Vad som särskilt utmärker den svenska RF i jämförelse med andra demokratiska grundlagar är dess omfattning - halva omfånget hade varit nog. För mig personligen har det väsentliga med den nya RF varit, inte själva grundlagen utan att konstitutionell rätt fått erkännande som en inte oväsentlig del av rättsordningen, en väsentlig skillnad mot läget då jag började på juristbanan för många år sedan under det författningslösa halvseket.

KJELL NILSSON OCH JANNE WIKSTRÖM

STARKARE BAND MEN MINDRE INTEGRATION MELLAN SVERIGE OCH FINLAND

Sällan har befolkningarna haft en så positiv bild av samarbetet mellan Finland och Sverige som nu. I Finland är 86% ganska eller mycket positiva till samarbetet med Sverige och i Sverige är motsvarande siffra 81%. Det är det positiva budskapet från de enkäter som genomfördes första halvåret 2023 på uppdrag av Hanaholmen – kulturcentrum för Sverige och Finland¹. Speciellt har svenskarnas attityd till samarbetet med Finland förbättrats vilket inte minst kan härledas till kriget i Ukraina och den synkroniserade och av Finland anförda ansökan om NATO-medlemskap.

Kjell Nilsson, tidigare direktör för Nordregio och adjungerad professor vid Köpenhamns universitet och Janne Wikström, projektchef, Hanaholmen – kulturcentrum för Sverige och Finland är författare till skriften *Den bilaterala barometern. En analys av samverkan mellan Sverige och Finland*.

Störst är tilliten till samarbete mellan Finland och Sverige om försvaret – trots att bara 16% av finländarna instämmer i påståendet att ”Sverige har ett starkt försvar” – och utrikespolitiken samt inom ekonomi och näringsliv. Blickar vi framåt är krisberedskap det viktigaste samarbetsområdet enligt 67% av svenskarna och 56% av finländarna. Andra viktiga samarbetsområden är forskning och utbildning, näringslivsutveckling, migration och flyktingfrågor samt klimat och energi.

Däremot står det sämre till med integrationen mellan de båda länderna. Trots Nordiska ministerrådets ambition att Norden ska vara världens mest integrerade och hållbara region 2030 har i realiteten integrationen på senare år gått tillbaka eller, i bästa fall, stått still, vilket också gäller integrationen mellan Finland och Sverige.

I projektet *Interregional relationships in Europe (IRIE)* slår man fast att de flesta flöden av människor, kapital, handel och kunskap först går till grannregioner i det egna landet, därefter till andra regioner i samma land och sedan till och mellan huvudstadsregioner. Marknadens storlek är en primär drivkraft

¹ Wikström, J (red.), Nilsson, K, Isoherranen, E, Pakarinen, H & Welvestam, E. 2023. *Den bilaterala barometern. En analys av samverkan mellan Sverige och Finland*. Espoo: Hanaholmen & Kulturfonden för Sverige och Finland.

medan avstånd är en barriär vilket betyder att flödena mellan storstadsområdena är betydande, medan rurala, perifera områden och öar uppvisar låg-intensiva flöden. När det kommer till mätningar av bilaterala flöden är det länderna i Centraleuropa som dominerar, medan flödena mellan de nordiska länderna hamnar långt ner på listan.

Lägsta antalet migranter under 2000-talet

Under 2022 flyttade drygt 2000 personer från Sverige till Finland, vilket är det lägsta antalet under 2000-talet. Ett par hundra fler flyttade den motsatta vägen, vilket visserligen är något fler än de föregående två åren men också det en historiskt låg siffra. Trots det tillhör inflyttare från de båda grannländerna de största immigrantgrupperna i respektive land, framför allt i Finland där inflyttare från Sverige var såväl den näst största immigrantgruppen under perioden 2010–18 som det näst efter Estland populäraste landet att emigrera till. Geografiskt sett är det huvudsakligen från de båda huvudstadsregionerna som de flesta emigranterna kommer, bortsett från ålänningarna som nästan uteslutande emigrerar till Sverige.

Ur ett europeiskt perspektiv och mätt i absoluta tal är migrationen mellan Finland och Sverige småpotatis. Tyskland är del av mer än en fjärdedel av alla migrationer i Europa och är störst både vad gäller invandring och utvandring. De största flyttströmmarna går mellan Tyskland och Polen. Under perioden 2010–18 flyttade i genomsnitt 170 000 människor från Polen till Tyskland varje år och 120 000 den motsatta vägen. Andra stora migrantländer är Rumänien och Storbritannien, huvudsakligen genom utvandring respektive invandring.

År 2000 fanns det nästan 200 000 (195 447) finskfödda personer i Sverige. Denna siffra har sedan minskat stadigt år för år för att i slutet av 2022 vara nere på drygt 130 000 (133 083). Orsaken till denna minskning är främst dödsfall av dem som kom som arbetsinvandrare under 1950- och 1960-talen. År 2000 var det fortfarande en absolut majoritet som var i arbetsför ålder, men åldersfördelningen har förskjutits så att nu är den största åldersgruppen 70–74-åringar medan befolkningen i arbetsför ålder har sjunkit kraftigt. Antalet svenskfödda i Finland har däremot närmast fördubblats (från 3 981 år 2000 till 7 668 år 2022).

Trots den negativa trenden i migrationen på senare tid utgör svenskar och finländare fortfarande den största minoriteten i många kommuner i respektive grannland. I Sverige ser man att finskfödda är den största minoriteten i kranskommunerna kring Stockholm, längs Norrlandskusten, i Tornedalen och norra Norrland samt på industriorter i Mälardalen och Västsverige. Förutom i svenska kommuner är finskfödda den största minoriteten enbart i några gränskommuner i norra Norge. Svenskar utgör den största minoriteten i huvuddelen av kommunerna i västra och norra Finland samt mer än tio procent av befolkningen på Åland.

Svenskarna pendlar mest till Danmark och Norge

I slutet av 2015 pendlade drygt 50 000 (51 234) i Norden bosatta personer till ett annat nordiskt land. Strömmen av pendlare (75%) domineras av svenskar som pendlar till Danmark och Norge. Det har sin naturliga förklaring dels i Öresundsregionens stora befolkning, 89% av alla som pendlar till Danmark bor i Skåne, medan pendlingen till Norge var mer utspridd, dels i att båda huvudstadsområdena Köpenhamn och Oslo ligger inom pendlingsavstånd från Sverige. Det är också värt att notera att 2015 arbetspendlade tio gånger så många från Sverige som till Sverige (40 556 - 4 039).

Under åren 2010–2018 pendlade i genomsnitt 1 800 personer från Sverige till Finland och drygt 1 200 den motsatta vägen.

Sverige populärt bland finska studerande

Vi möter två typer av mobilitet bland de studerande, där man skiljer mellan de som tar hela studieprogram utomlands och de som genomför kurser utomlands men tar sin examen i hemlandet. Bland finska studerande är Sverige det särklassigt mest populära nordiska landet att studera i. 2142 studerande under läsåret 2016/17, en ökning med drygt 300 jämfört med föregående år. Finland är bara tredje populäraste nordiska land för svenska studerande. 127 studerande 2016/17 jämfört med 1 140 som studerade i Danmark och 737 i Norge.

Man kan också se till hur många av invånarna som har tagit sin högsta examen i ett annat nordiskt land. I Sverige har man registrerat 32 526 som har fått sin utbildning i Finland, medan drygt 10 000 har tagit sin högsta examen i Finland. I Finland är det 14 003 personer som har en svensk examen, men mindre än 1000 som har tagit sin examen i Danmark eller Norge.

I absoluta tal är det de största länderna i Europa – Spanien, Frankrike, Tyskland och Italien – som rankar högst både som sändare och mottagare av utbytesstuderande i Erasmus-programmet. Varken i Finland eller Sverige är det särskilt populärt bland de studerande att välja det närmaste grannlandet för sitt Erasmus-uppehåll.

När det gäller forskningssamarbete förbättras bilden något. Svenska partners kom på åttonde plats när finska forskningsinstitutioner ingick i partnerskap för att få forskningsmedel ur EU:s Horizon 2020 program och finska partners var nummer nio i rangordningen för svenska forskningsinstitutioner. Om vi ser innovationer i form av erhållna patent som nästa steg i kunskapsproduktionens näringskedja förbättras situationen ytterligare. Finland och Sverige är varandras femte viktigaste partner inom Europa vad gäller patent. För båda länderna är partners från Tyskland i särklass vanligast med tre gånger så många allianser som tvåan som för Sveriges vidkommande är Storbritannien medan Italien är tvåa bland finska patentpartners.

2023 var det 50 år sedan beslutet om att bilda Hanaholmen – kulturcentrum för Sverige och Finland fattades. Med anledning av jubiléet har man bland annat tagit fram en bilateral barometer för att ta tempen på samarbetet mellan de båda länderna. Foto: Hanaholmen.

Sverige är Finlands viktigaste handelspartner

Tidigare år exporterade Sverige varor och tjänster till Finland för ett värde av 147 miljarder SEK samtidigt som man importerade för motsvarande 94 miljarder SEK. Det gör Sverige till Finlands största handelspartner både gällande import och export. Som exportland har Sverige varit störst alla år sedan 2013, medan importen vissa år har varit större från Tyskland och Ryssland. För Sverige är Finland det femte största exportlandet och det sjunde största importlandet.

Svenskt kapital bakom flest utländska investeringar i Finland

Antalet utländska investeringsprojekt (FDI, Foreign Direct Investments) brukar registreras som ett mått på en regions attraktionskraft för utländskt kapital, men kan också ge en bild av de ekonomiska banden mellan länder. Geografisk närhet betyder mycket. För Sveriges del betyder det att danskt kapital dominerar i söder, norskt i väster och finskt i norr och öster. Finland är ursprungslandet för flest utländska investeringar i fem svenska regioner: Norrbotten, Västerbotten, Dalarna, Östergötland och Kalmar. I Finland är svenska investerare involverade i flest projekt i samtliga regioner utom i Lappland, Mellersta Östern, Norra Savolax och Norra Karelen. Det innebär att svenskt kapital är störst beträffande utländska investeringar i Finland som helhet medan finskt kapital kommer på tredje plats i Sverige.

Världens mest integrerade region?

Integrationen mellan Sverige och Finland kan inte ses isolerad från det nordiska samarbetet. Norden ska senast 2030 vara världens mest hållbara och integrerade region enligt Nordiska ministerrådets vision. Det blev statsministrarna eniga om 2019 och det är den ledstjärna som styr det mesta som Nordiska ministerrådet befattar sig med. För att kunna följa upp på visionen tog man i våras fram en baselinerapport med 45 indikatorer.

Rapporten kan emellertid kritiseras, främst på bakgrund av två aspekter. För det första för att endast fyra av de 45 indikatorerna avser integration medan de 41 övriga handlar om hållbarhet. För det andra för att man beträffande integrationen har valt att enbart jämföra sig med sig själv och inte med jämförbara regioner, som exempelvis BeNeLux eller de baltiska staterna.

Nedan följer en kort sammanfattning av hur det står till med de fyra integrationsindikatorerna i den statusrapport som Nordiska ministerrådet har publicerat². Migrationen mellan de nordiska länderna peakade 2011, därefter har det varit fallande siffror med 2021 på samma nivå som vid bottennoteringen 1992. Pendlingen, som enbart bygger på statistik från Öresundsregionen, ökade stadigt under åren 1997–2008, men har därefter varit relativt stillastående med 2023 ungefär på samma nivå som 2010. Beträffande handeln ligger importen från andra nordiska länder stabilt på 20-24% även om den har varit något avtagande med åren.

Den fjärde indikatorn avseende integrationen mellan länderna handlar om importen av kulturprodukter såsom musik, konst, film och böcker från andra nordiska länder. Enligt data från Danmark, Finland och Sverige utgjorde den 2021 20,1% av all import av kulturprodukter, vilket är betydligt lägre än under rekordåret 2004 då den låg på 31,7%. Dessutom är tendensen negativ, även om det har skett en mindre uppgång det senaste året.

Sammantaget kan vi således konstatera att visionen om Norden som världens mest integrerade region står inför rejäla utmaningar dels för att den tycks vara så lågt prioriterad av Nordiska ministerrådet att den bara följs upp med en tiondedel av det totala antalet indikatorer, dels därför att trenden är negativ, dvs. integrationen inom Norden är på nedåtgående. Dessutom är formuleringen ”världens mest” svår att förhålla sig till, då man i uppföljningen beträffande integrationen har valt att avstå från att jämföra sig med någon annan region.

² Nordisk Ministerråd. 2023. *Norden – en bæredygtig og integreret region. Statusrapport for vores vision 2030*. Publikation 2023:725. København.

Den gränsregionala statistiken ett sorgebarn

Fri rörlighet, dvs. att fritt kunna bosätta sig, arbetspendla, studera och driva företag över nationsgränserna har alltid varit ett centralt element i det nordiska samarbetet, och är tack vare visionen mer aktuell än någonsin. För att kunna se effekterna av olika åtgärder för att stimulera den fria rörligheten krävs emellertid tillförlitlig statistik. Men tillgången till sådan gränsöverskridande statistik har sedan länge varit ett sorgebarn i det nordiska samarbetet. Därför tog det finska ordförandeskapet i Nordiska ministerrådet 2016 initiativ till ett projekt under ledning av den finska Statistikcentralen för att ta fram en gränsöverskridande statistik för hela Norden.

Projektet stötte emellertid på patrull i form av legala hinder mot att utväxla statistik mellan länderna, så det blev rejält försenat och hade fortfarande en del problem olösta, när slutrapporten publicerades i februari 2021³. I förordet uttrycker ministerrådets dåvarande generalsekreterare Paula Lehtomäki en from förhoppning om att de nationella statistikmyndigheterna ”will succeed in finding a way forward and enable a future long-term production of the very much needed cross-border statistics”.

Det nordiska samarbetet fungerar inte optimalt

Under coronapandemin nådde den nordiska integrationen sitt ”all time low” i modern tid med stängda gränser och upprörda känslor.

Det är uppenbart att det nordiska samarbetet inte fungerar optimalt, särskilt inte i kristider. En stor del av förklaringen är att de nordiska institutionerna är alltför svaga. En naturlig del av lösningen vore att stärka Nordiska ministerrådet och dess förmåga att bidra konstruktivt till lösningar genom effektiva forum för samverkan mellan ministerier och myndigheter. I brist på den här typen av lösningar har en del bilaterala lösningar skapats, som t.ex. Hanaholmen-initiativet för att i samarbete mellan Sverige och Finland stärka beredskapen att hantera civilkriser. Därtill kommer den insats på lokal nivå som utförs av de tolv nordiska gränskommittéerna varav åtminstone fem arbetar aktivt med relationen mellan Sverige och Finland, nämligen Nordkalotträdet, Tornedalsrådet, Bottenviksågen, Kvarkenrådet och Skärgårdssamarbetet.

Hur ta vara på det positiva opinionsläget?

Det gäller nu att ta vara på den positiva opinion som råder till att vända den negativa trenden och förstärka integrationen mellan Sverige och Finland. Det räcker emellertid inte med bilaterala avtal mellan länderna utan man behöver även följa upp med åtgärder på såväl regional som nordisk nivå.

³ Nordic Council of Ministers. 2021. *Nordic cross-border statistics. The results of the Nordic mobility project 2016-2020*. Publication 2021:006. Copenhagen.

1. På regional nivå:

Gränsproblematiken måste ges högre prioritet. Det borde vara självklart att ansvariga ministrar gav sina respektive statistikmyndigheter i uppdrag att producera adekvat statistik för gränsregionerna. Och det borde krävas ett ömsesidigt beslut för att kunna stänga gränsen mellan två nordiska grannländer.

Gränskommittéerna är en ovärderlig resurs i detta sammanhang. I stället för att konkurrensutsätta dem och betrakta dem som vilka externa projekt som helst bör Nordiska ministerrådet se dem som strategiska partners och som ministerrådets förlängda arm och språkrör i gränsregionerna. De tolv gränskommittéerna har en unik kompetens vad gäller gränsregionalt samarbete inom respektive geografisk region och har fingrarna på pulsen. De har också en roll i att göra nationella myndigheter och media uppmärksamma på de särskilda utmaningar som man upplever i gränsregionerna.

2. På nationell nivå:

Det bilaterala samarbetet mellan Sverige och Finland bör vid sidan av försvars- och säkerhetspolitiken fokusera på områden där de båda länderna har en unik position i EU-sammanhang. Det rör sig dels om skogen som naturtillgång och bas för ekonomisk utveckling, dels om Arktis där Sverige och Finland är de enda länderna inom EU som har arktiskt territorium (Grönland och Färöarna tillhör kungariket Danmark men ingår inte i EU). När Sverige och Finland blev medlemmar av EU hade det stort inflytande på EU:s skogspolitik men när det gäller synen på Arktis präglas den fortfarande av en romantisk bild av orörd natur och smältande glaciärer och inte som hem och födkrok för fyra miljoner invånare. Avtalsförklaringen om samarbete inom skogsforskningen mellan Jord- och skogsbruksministeriet i Finland och Näringsdepartementet i Sverige är ett steg i rätt riktning, som också kunde följas upp på det arktiska området.

3. På nordisk nivå:

De nordiska regeringarna borde visa större tillit till Nordiska ministerrådet. I samband med coronakrisen vände man det i stället ryggen med beskedet att ministerrådet inte är något krisorgan. Och när statsministrarna senare möttes för att diskutera gemensam krisberedskap var återigen beskedet att detta låg utanför ministerrådets uppgifter. En viktig orsak till ministerrådets svaghet är att man använder en stor del av sin budget till att driva projekt med hjälp av externa konsulter i stället för att bygga upp kompetens i den egna organisationen. För att nå detta behövs en tydligare rollfördelning mellan sekretariatet i Köpenhamn, som borde koncentrera sig på att betjäna det politiska systemet och styra sina institutioner i stället för att driva egna projekt, och ministerrådets egna institutioner.

Hit men inte längre var budskapet till de invånare i Haparanda som ville ta sig över till den finska sidan av Victoriatorget. Det kommer att ta tid att återställa tilliten till fri rörlighet i Norden efter de stängda gränserna under pandemin. Foto: Torneå stad.

Nordiska ministerrådets styrka måste byggas inifrån. För tio år sedan gjorde den tidigare danske Norden-ministern Karen Ellemann ett uppmärksammat inlägg i tidningen *Berlingske* där hon jämförde insatserna i det nordiska samarbetet med en kamel: ”en kamel kan arbeta i 14 dagar utan vare sig mat eller vatten medan de nordiska råden kan äta och dricka i 14 dagar utan att utträta något nämnvärt”. Nu har hon som generalsekreterare för Nordiska ministerrådet chansen att själv göra något åt saken men det är stora utmaningar hon står inför, inte minst inom den egna organisationen. Hennes viktigaste uppgift är att samla och ena den egna organisationen och, inte minst, hålla plit på det egna sekretariatet. Vi rekommenderar en läsning av Henrik Berggrens biografi över Dag Hammarskjöld⁴ och hur han utvecklade FN till en ledande geopolitisk aktör. ”Den stora uppgiften var att få alla FN-anställda att känna en lojalitet med FN som var starkare än deras nationella bindningar. Detta krävde i sin tur att generalsekreteraren tog ett fastare grepp om organisationen.” (sid. 116).

⁴ Berggren, H. 2016. *Dag Hammarskjöld. Att bära världen*. Stockholm: Bokförlaget Max Ström.

CARSTEN BACH-NIELSEN

DANMARKS STØRSTE FRESKOUDSMYKNING OG DENS EFTERLIV

Billedkunstneren Joakim Skovgaards totaludsmykning af Viborg Domkirke er et monumentalt udtryk for grundtvigianismen i dansk kirkeliv. Udsmykningen strakte sig over næsten 20 år og stod færdig i 1913. Freskerne er i dag nyrestaurerede og i den anledning er der udkommet et nyt stort værk om udsmykningen *Kraft og skønhed. Joakim Skovgaards udsmykning i Viborg Domkirke*.

Bidragyderen forfatter, lektor Carsten Bach-Nielsen fortæller om Skovgaards hovedværk og dets efterliv blandt andet på Færøerne.

I 1901 fik Joakim Skovgaard til opgave at levere en total freskoudsmykning af Viborg Domkirke. Den gamle kirke var utilstrækkeligt restaureret efter branden i 1726, og man besluttede sig for at nedrive hovedparten af den i 1864. Idealet for genopførelsen blev en kirke, som den ville have set ud i middelalderen. Det resulterede i et meget tørt og akademisk tænkt rum, der kun fik en sparsom udsmykning. Skovgaard havde i begyndelsen af 1890'erne vist sin evne til at beherske monumentalt maleri, og han havde været eksperimenterende inden for nye teknikker; det talte nok mere end det faktum, at han repræsenterede en bestemt kirkelig retning i Danmark, nemlig grundtvigianismen. Dekorationsprojektet kom på finansloven og fik dermed officiel anerkendelse og støtte. Det var en markant blåstempling af det grundtvigske kristendomssyn men også en åbning over for en ny kunstnerisk tilgang i det kirkelige dekorationsmaleri.¹

Joakim Skovgaard sammensatte et hold af malere, der over en periode på fem år – og endda længere – skulle komme til at arbejde med dekorationsmalerierne i Viborg. Holdet talte blandt andre Niels Larsen Stevns, nordmanden Arne Lofthus, Johan Mielche, der var opvokset i Grønland, Rudolf Rud-Petersen og Viggo Madsen. I 1906 var bygningens dekoration færdig, men da besluttede man, at der også skulle males et nyt loft i hovedskibet, hvilket skete 1909-1912. Loftets centrale felt med den hellige familie i stalden, lysets genfødsel, benyttede Skovgaard ved samme tid i sine altertavler til Skagen Kirke og Ubberup Valgmenighedskirke. Endelig måtte en af freskoerne i domkirken, *Det store Gæstebud*, nedtages af tekniske grunde og efter udbedring af malegrunden erstattes af en ny. Så den dekoration, vi i dag ser i Viborg, blev først

T.v: Viborg
Domkirke.
Foto: Wikimedia
commons.

For neden:
Thade Petersen:
Julehæfter til
Soldaterne fra
Nordslesvigske Hjem,
1914-1918. Privateje.

endelig færdiggjort i 1913. Freskoerne er inden for de seneste år blevet afrenset og konserveret, så de står lige så lysende og skarpe, som da de blev skabt for over 100 år siden.²

Dekorationen fik en vidtrækkende betydning, skønt den jo ikke er mobil. Kunsthistorikeren Emil Hannover formidledede kendskab til den yngre Skovgaard, men ikke til Viborgdekorationen i sin bog *Dänische Kunst des 19. Jahrhunderts* fra 1907; til gengæld præsenterede den i Haderslev fødte tyske kunsthistoriker Friedrich Deneken "Joakim Skovgaard und seine Wandgemälde im Dom von Wiborg" samme år.³ Også skandinaviske kritikere skrev indgående om dette stor-

værk. I Frankrig blev decorationen positivt vurderet af Maurice Denis⁴ og i Tyskland på længere sigt af direktøren for Kunstindustrimuseet i Flensburg (sidenhen for Thaulow-Museet i Kiel), Ernst Saueremann.⁵ Ved restaureringen af Starup Kirke ved Haderslev Fjord i 1916-1919 var det Saueremanns udtalte håb, at August Wilckens' freskoer i kirken kunne udgøre en lokal pendant til de højt besungne, mesterlige malerier i Viborg Domkirke. Ved Genforeningen i 1920 blev Starup Kirke dansk, men dens tyske freskodecoration har aldrig stået i høj kurs i Danmark.

Nok så vigtigt var det, at både medlemmer af Skovgaardfamilien og de malere, der med Joakim Skovgaard som mester havde arbejdet sammen på projektet i 1901-1906, tog domkirkens bibelske motiver med sig ud i deres senere værk. Domkirkefreskoerne fik en række aflæggere, først og fremmest i jyske kirker, men også hovedstadens publikum tilgodesås.

Knap var malerpuksen i Viborg tør, før en af Danmarks største kunstsamlere, Heinrich Hirschsprung, undfangede den ide at købe Skovgaards forarbejder til Viborgdecorationen inklusive kartonerne i 1/3 størrelse. Planen fødtes sidst på året 1906, og Emil Hannover kom til at fungere som mellemmand mellem samleren og kunstneren. Kartonerne blev købt allerede samme år, og i 1907 kom Hirschsprungs Samling på Finansloven, så dens bygning kunne opføres i Østre Anlæg i København af arkitekt H.B. Storck. I 1912 blev kartonerne monteret i den såkaldte Skovgaardsal, hvor hovedstadens publikum frem til 1979 kunne gå ind og opleve størstedelen af domkirke-decorationen fra Viborg.⁶ Skovgaard havde visse betænkeligheder ved at sælge kartonerne, men købssummen satte ham i stand til året efter at foretage sin store rejse til Java i Ostindien. Han blev sidenhen godt tilfreds med, at forarbejderne holdtes samlet under betryggende museale forhold.

I krigens skygge

Første verdenskrig ramte de danske i Slesvig hårdt. Også de dansksindede familiers sønner måtte gå den tunge vej til fronten som indkaldte i den tyske hær. Hjemmene var med dem, og frimenighedspræst Thade Petersen i Haderslev tog på deres vegne initiativet til en lille bog, *Julehilsen til Soldaterne fra Nordslesvigske Hjem*, der i størrelse passede til soldateruniformens brystlomme. Bøgerne blev hvert år sendt til de danske ved de tyske fronter. Thade Petersen benyttede sig af illustrationer af Joakim Skovgaard, blandt andet en af decorationerne i Viborg Domkirke, nemlig opstigningen fra dødsriget. Skovgaard stillede tegningerne gratis til rådighed. Ved krigens afslutning skrev han til Thade Petersen, at det var det mindste han kunne gøre for at glæde de unge sønderjyder i skyttegravene en smule. Han håbede, at det i nogen grad lykkedes.⁷

Også Nordslesvigs Indre Mission benyttede sig under krigen af Skovgaards motiver i hæftet *Den nordslesvigske Kvinde under Verdenskrigen*. Det trøstende

For oven: Johannes Kragh:
De genløste føres op fra Dødsriget,
Kirkegårdskapellet i Nykøbing Mors
1926, foto CBN.

T.v: Peter Skovgaard: Det store
Gæstebud, Sinding Kirke 1918, foto
CBN.

For nedent: Rudolf Rud-Petersen:
Det store Gæstebud, altertavle i
Volsted Kirke 1954, foto CBN.

skrift fremholder blandt andet en række bibelske forbilleder for de nordslesvigiske kvinder, der sad tilbage. Udgiveren var pastor Hans Tonnesen i Hoptrup, der selv mistede en søn ved fronten. Sorgen og meningsløsheden udtrykkes i omslagsbilledet fra Skovgaards fresker, nemlig fader og søn, Abraham og Isak, på den tunge vandring op ad bjerget, hvor den uskyldige søn skal ofres.

Under Verdenskrigen interneredes store kontingenter af fanger fra krigens stridende parter i lejre, der var indrettet i neutrale lande. Horserødlejren i Nordsjælland rummede overvejende russiske og østeuropæiske soldater og officerer, mens lejren på Hald ved Viborg husede tyske og østrig-ungarske fanger. Myndighederne søgte at oplyse om dansk kultur i lejrene, hvor fangelivet snart kunne blive begivenhedsløst. Landsarkivar Georg Saxild, der i 1915 havde trukket læsset med udgivelsen af den statelige bog om Skovgaards arbejder i Viborg Domkirke, så det som sin opgave at fortælle de tysksprogede fanger på Hald om Joakim Skovgaard og dekorationerne i stiftets Domkirke kun få kilometer fra lejren. Foredraget blev ligefrem trykt tidsskriftet *Lagerbote* for internerede tyske i Danmark og Norge.⁸ Om effekten heraf har været stor, er nok tvivlsom.⁹

Domkirkemaleriernes afsmitning

Joakim Skovgaard var generøs med tilladelser til at anvende hans tegninger til gode formål. Det københavnske Kirkefond fik lov til at benytte flere af Viborgmotiverne, først og fremmest *Genopførelsen af Templet* som blev fondets logo gennem mere end tyve år.¹⁰ Det var et passende billede på Kirkefondes genrejsning af kirkelivet i København. Englene fra apsis i Viborg Domkirke blev anvendt som titelbilleder i flere grundtvigske salmebøger.¹¹

Freskomalerierne fra Viborg blev snart kopieret i andre kirker. Skovgaards medarbejder i Viborg, Johan Mielche, var blandt de første af malerholdet til at beskrive arbejdet med dekorationen og til at fremlægge sin vurdering af den. Hans artikel fra 1906 begynder med billedet af den sidste nadver, der var malet over et bueslag i Viborg Domkirkes nordre tværskib.¹² Det blev også netop det motiv, han under Skovgaards tilsyn i 1915 kom til at male ud fra domkirkekartonerne i den sydlige del af koret i Nibe Kirke ved Limfjorden. Mielches dekoration skyldtes sognepræstens søn, ingeniør Rudolf Christiani (der i 1904 grundlagde ingeniørvirksomheden Christiani og Nielsen).¹³ Med Christianis gave fik Nibe Kirke et lille stykke – en aflægger – af de allerede berømte dekorationer i stiftets domkirke. Dekorationen blev desværre hugget ned i 1951 og kan kun anes på ældre fotos. Den bestod af to felter omkring alteret med korset omgivet af vinranker i stil med Johannes Kraghs fra Sionskirken på Østerbro i København. En usigneret anmeldelse og fremlæggelse af dekorationen fra 1914 eller 1915 beskriver farverne: blå druer på en grøn baggrund.¹⁴ Mod syd i koret var Jesus og apostlene malet ved nadverens indstiftelse helt nede

på niveau med menigheden i kirken. Jesus var hermed stærkt til stede i forbindelse med nadverliturgien. Den anonyme betragter skriver om den meget vellykkede fresko: ”Man ser Kristus skænkende af Alterkalken – lige over Alterskranken – altsaa lige udford det sted, hvor Præsten uddeler Sakramentet”.

Få år senere, i 1918 malede Joakims søn Peter Skovgaard en nedskaleret version af *Det store Gæstebud* fra søndre tværskib i Viborg Domkirke. Det hænger nu i en af kunstneren skåren ramme på nordvæggen af Sinding Kirke nord for Silkeborg.¹⁵ En malet kopi af *Kristus, der fører de frelste op fra dødsriget* fra koret i Viborg Domkirke blev i 1926 udført af Johannes Kragh og skænket til kirkegårdskapellet i Nykøbing Mors af den grundtvigske provst Vilhelm Hansen. I dag pryder maleriet østvæggen af det nye kapel, der i 1928 opførtes af arkitekten Chr. Frühstück Nielsen.

Rudolph Rud-Petersen fra Skovgaards malerhold i Viborg var nok inspireret af Joakim Skovgaards motiv *Det store Gæstebud*, da han anvendte det på altertavlen i Aars Kirke i 1928. Senere malede han dog med mere direkte afsæt i Skovgaards *Det store Gæstebud* – med Jesus som den rødklædte indbyder – hele tre altertavler, nemlig i Fraugde Kirke i 1931, Bække Kirke 1941 og Volsted Kirke 1954. Han lagde i disse altertavlemalerier særlig vægt på, at de indbudte i festhallen er trætte, syge og invalide. Det er de hos Skovgaard kun, medens de endnu er på vej frem mod indbyderen. Til festmåltidet er alle raske og rørige.

Skovgaard blev trods sin reservation over for en særlig stil med sine motiver og sin malemåde et *brand*, som adskillige menighedsråd og -bestyrelser ønskede. I 1920'erne arbejdede han intenst med apsisdekorationen i Lunds Domkirke i Sverige, hvilket betød, at han kun havde kraft til få kirkekunstneriske opgaver i Danmark. Hans søn Johan Thomas Skovgaard kunne male i sin faders stil, hvilket er tydeligt i hans skønne korvæg i Linnerup Kirke fra 1926. Efter Joakim Skovgaards død i 1933 førte Johan Thomas atelieret og skovgaardstilen videre. Han udførte en række af de arbejder, som faderen kun havde nået at give udkast til i Danmark og Sverige. I 1951 omsatte han en af

faderens tegninger fra 1931, den tronende Kristus, som kendes fra Viborg Domkirkes apsis, til en monumental mosaik over alteret i Hobro Kirke. Kirken er ellers præget af Gottlieb Bindesbølls stramme arkitektoniske fortolkning af nyklassicismen, men

Christianskirken i Klaksvík som motiv på to frimærker udsendt af Postverk Føroya i 1996.

dette præg var markant dæmpet i 1951, så kontrasten mellem stilarterne den gang ikke forekom så grell.

Rud-Petersen havde i 1942 malet sin version af Joakim Skovgaards troende Kristus i apsis i Stagstrup Kirke i Thy. Den store hvide flok omkring ham er dog her erstattet af en nærmest teatralisk opstilling af velgrupperede og smukt belyste danskere af begge køn i farvede kjortler: figurer der nærmest blot er tilskuere. Glorier bærer de ikke. Det gør de i Viborg. I Stagstrup er glorier forbeholdt de engle, der ses blandt tilskuerne. Realismen eller naturalismen stikker her sit ansigt frem; den fremskynder trivialiseringen og Skovgaardæraens afslutning i dansk kirkekunst. I 1955 markeredes bruddet med Skovgaardstraditionen ved kunstneren Mogens Jørgensen nonfigurative loftsmaleri i Hoven Kirke, der ikke blot fordrev mennesket men også guder, engle og hele den store fortælling fra kunsten.

Efterspil i Nord

1955 markerer i nordisk sammenhæng blandt andet Klaksvíkstriden, der var et politisk og folkeligt oprør mod de danske myndigheder på Færøerne. Fra Danmark afsendtes finansminister Viggo Kampmann som mægler i striden. Den var foranlediget af afskedigelsen af den vellidte overlæge på Klaksvíks sygehus, som fra dansk side blev anklaget for tjeneste på tysk side på Østfronten under 2. Verdenskrig. Ved en massiv dansk politiindsats bragtes oprøret til ende, og der fældedes dom over anstifterne. Der var sået en dyb splid, og som en art forsoningsprojekt planlagdes opførelsen af Christianskirken i Klaksvík ved en bred vifte af danske, færøske offentlige og private midler.¹⁶ Kirken blev tegnet af den danske arkitekt Peter Koch og opførtes af naturlige, lokale byggematerialer. Den fik navn efter den danske kong Cristian X (død i 1947) og indviedes i 1963. Det lange kirkerum med åben tagstol afsluttes af Skovgaards oprindelige fresko *Det store Gæstebud* fra Viborg Domkirke fra 1901. Den havde siden 1913 befundet sig på Statens Museum for Kunst i København.¹⁷ Freskoen, der indrammes af kirkens triumfbue, viderefører kirkerummets arkitektur på en meget overbevisende måde.

Det kunne opfattes som en lige lovlig kolonial måde at skabe forsoning på. Man skal tænke på, at kirken var opført med henblik på at rumme Skovgaards nu 62 år gamle fresko fra Viborg, der blev fragtet til øerne fra København. Den ville ikke kunne udskiftes med et andet værk – eventuelt af en færøsk kunstner. Den danske arv blev med et figurativt stormaleri ret manifest installeret i en officiel bygning i en anden nordisk kultur.¹⁸ For Christianskirken i Klaksvíks vedkommende ville tilfældet, at den version af *Det store gæstebud*, den udstyredes med, ikke er en kopi, og kunstnerisk set er bedre og friskere malet end den senere fresko, der kan ses i Viborg Domkirke i dag.

Noter

- 1 Jf. illustrationssiden til L. Koch: "Danmarks Kirkehistorie", *Jubilæumsudgave af Dansk Portrætgalleri V. Danmarks Kirker*, København 1903-1909, s. 34-66.
- 2 *Kraft og skønhed. Joakim Skovgaards udsmykning i Viborg Domkirke*, red. Iben Overgaard, Viborg og København 2023 med nye optagelser af Roberto Fortuna.
- 3 *Zeitschrift für bildende Kunst 1907-1908*, NF, 19, s. 145-154.
- 4 Jens Pedersen: "Joakim Skovgaard i Paris", Rigets Krønike (kronik) i *Riget*, 29. 11. 1911. Denis opfatter primært Skovgaard som arvtager af den florentinske renæssancekunst.
- 5 Carsten Bach-Nielsen: "Fra Ernst Sauermands regeringstid", *Kirkehistoriske Samlinger* 2020, s. 117-120.
- 6 Eigil H. Bränniche: "Emil Hannover og Heinrich Hirschsprung. Et stykke Museumshistorie", *Cras XLIII*, 1985, s. 5-24.
- 7 *Kraft og skønhed*, s. 70, note 52.
- 8 Georg Saxild: "Joakim Skovgaard und der Dom zu Viborg. Vortrag gehalten im Lazarettlager in Hald, d. 24. Febr. 1918", *Lagerbote* 1918, 237-245.
- 9 Jf. bogen *Den danske Folkehøjskole. En bog til Fangelejrene*, København 1916, der også oversattes til tysk under titlen *Die Dänische Volkshochschule*, 1918. Den var udgivet af Foreningen for Højskoler og Landbrugsskoler.
- 10 *Kirkesagens Gennemførelse i København*. Udgivet af Kirkefondets Hjælpeindsamling i København 1925; *Gennem 60 Aar 1886-1946*, udgivet af Foreningen til Opførelse af smaa Kirker i København, København 1946.
- 11 *Fest-Salmer. N.F.S. Grundtvigs Kirke-Salmebog med Tillæg i ændret og øget Udgave ved de københavnske Valgmenigheder*, København 1927; *Salmer. Valg- og Frimenigheder*, København 1935.
- 12 Johan Mielche: "Et Kunstens Stovværk. Joakim Skovgaard og Viborg Domkirke", *Gads danske Magasin* 1906-1907, s. 21.
- 13 *Kraft og skønhed*, s. 70, note 53.
- 14 "Nibe Kirke" kopi af usigneret trykt anmeldelse i Lokalhistorisk Arkiv i Nibe, 27.67; A 28/7. Efterlods dateret 1914/1915.
- 15 Leif V. Nielsen: *Kirker med dekorationer af Skovgaardfamilien*. Registrant på Skovgaard Museet i Viborg.
- 16 J.P. Trap: *Danmark*, 5. udg., bd. 29, s. 306.
- 17 Isabelle Brajer: "Da italienerne kom til Viborg. Om aftrækning af vægmalerier i Danmark", *Nationalmuseets arbejdsmark* 1999, s. 55-68.
- 18 Om modstanden mod "moderne" alterbilleder i Grønland se Kathrine Kjærgaard: "Mellem sekulariseret modernisme og bibelsk fromhed. Fromhedsbilleder og moderne kirkekunst i Grønland 1945-2008", *Fortid og Nutid*, juni 2009, s. 107-130, 119-120.

ÞÓR MAGNÚSSON

ISLANDS KYRKOR

2018 fullbordades utgivningen av *Kirkjur Islands*, ett av de mest omfattande vetenskapliga verk som kommit ut på Island de senaste åren. Ämnet är kulturminnesskyddade kyrkor och sammanlagt består verket av 31 band. Här kartläggs mycket grundligt de isländska kyrkor som är skyddade enligt kulturminneslagen, jämte kyrkliga inventarier, minnesmonument på kyrkogårdar samt översikter över respektive kyrkobyggnads historia.

Þór Magnússon är f.d riksantikvarie och fd. ordförande i LF Island.

Det totala antalet kyrkor på Island går inte helt att fastställa, men man kan uppskatta det till omkring 350. De flesta av dem är sockenkyrkor och ägs av socknen, men några få är gårdskyrkor som tillhör en gårds marker och de facto är i gårdsinnehavarens ägo, men ändå fungerar som sockenkyrkor. Dessutom finns kyrkor på prästboställen som förr var ett slags förläningar. Vederbörande präst var då skyldig att handha underhåll och renovering av kyrkan och dess inventarier, medan socknens bönder var skyldiga att bidra med byggnadsarbete. Några kyrkor används sällan eller aldrig numera, ofta på grund av för små församlingar då dessa blivit hopslagna med andra. På några få ställen finns en sorts privata kyrkor som snarast kan kallas bönehus och som används vid behov. De flesta kyrkorna är emellertid fullt fungerande även om de inte används regelbundet. De kyrkor som är kulturminnesskyddade på ett eller annat sätt är 216 till antalet.

Förberedelserna till detta verk påbörjades 1996. Då beslutade Húsafríðunarnefnd (ung. Byggnadsvårdsstyrelsen), som hade instiftats 1969, på tillskyndan av Kulturdepartementet att ta sig an denna uppgift. Motsvarande kartläggningar har också gjorts i de andra nordiska länderna. Initiativet togs av ordföranden för Húsafríðunarnefnd, arkitekten Þorsteinn Gunnarsson, som är specialist på renovering av gamla byggnader. Han var därefter ledare för utgivningskommittén och verkets huvudredaktör. Andra som ingick i kommittén var riksantikvariern och Islands biskop, och senare tillkom även direktören för Minjastofnun (Islands kulturarvsstyrelse). Fonden för byggnadsvård, som får anslag från statskassan, finansierade verket till största delen och bekostade avskrifter av dokument och texter om kyrkorna, medan Isländska kyrkan och Þjóðminjasafnið (Islands nationalmuseum¹) stod för författandet av de enskilda artiklarna. Kulturdepartementet avlönade huvudredaktören. Islands

¹ Det isländska Þjóðminjasafnið, som ofta översätts med Nationalmuseum, motsvaras av svenska Historiska museet och Nordiska museet i kombination (ö.a).

nationalmuseum bidrog med gamla fotografier och även med det fotograferingsarbete som gjordes särskilt för verket.

Ett antal experter anlätades för de olika kapitlen. Historiker eller andra personer med specialkunskaper bidrog med texter om kyrkoplatserna och deras historia, arkitekter skrev om de nuvarande kyrkorna och deras utformning och också om äldre kyrkor i vissa fall, museipersonal skrev om kyrkornas inventarier och kyrkogårdarnas monument och till sist sammanställde historiker namnlistor, källförteckningar och listor med ordförklaringar.

Ett omsorgsfullt arbete har lagts ner på verket. Det övergripande ansvaret för artiklarnas produktion och arbetets fortgång låg på huvudredaktören. De flesta ritningarna av kyrkorna gjordes av de isländska arkitekter som var knutna till utgåvan. Man hade också tillgång till material från en inventering som utfördes av danska arkitekturstudenter som under några somrar kring 1980 reste runt på Island och dokumenterade gamla torvbyggnader. På den tiden fanns ännu i vårt land rester av detta gamla nordiska kulturarv som bibehölls allra längst på Island; kyrkor, bondgårdar och uthus helt eller delvis byggda av grästorv. Dessa byggnader nyttjades dock sällan, men rester av dem, mer eller mindre intakta, kunde man ännu finna på många ställen. Några var relativt välbevarade medan andra befann sig i olika stadier av förfall. Dessutom mätte danskarna upp en del gamla kyrkor, vilket man hade stor nytta av vid arbetet med det 2018 utgivna kyrkohistoriska verket.

Torvhustraditionen på Island upphörde mer eller mindre i början av 1900-talet. Endast de torvhus som blivit kulturminnesmärkta står kvar idag. De flesta av dem vårdas av Islands nationalmuseum eller andra museer. Några har flyttats till museiområden och vårdas där som kulturarv. Danskarnas forskningsarbete utgjorde alltså en omätlig räddningsinsats av källmaterial om ett svunnet nordiskt kulturarv. De undersökte också många kulturminnesskyddade träkyrkor från 1800-talet. All behållning av danskarnas betydelsefulla forskningsarbete, mätningar, teckningar och fotografier, förvaras nu av Islands nationalmuseum.

Det står klart att de isländska kyrkorna från medeltiden och in på 1800-talet till största delen har varit små byggnader, uppförda bl.a. med grästorv, alltså grästorvor tagna från jordens övre skikt. Konstruktionen vilade på bjälkar av trä med tjocka väggar av stenar och grästorv. Även taket var grästorvstäck, vilande på ett mellanlager av sten eller trä. Denna konstruktion kräver ett grannliga arbete om väggarna ska bli hållbara. Det är sällsynt att en grästorvsvägg håller i hundra år. Invändigt var kyrkorna träklädda, om det materialet fanns att tillgå. Trä var svårt att få fatt i och dyrt. Landet var – och är – skoglöst med normala mått mätt, ingenstans fanns stora skogar som kunde ge timmer till hela husbyggen. På vissa ställen fanns tillgång till drivved som kom med havsströmmarna från Sibirien. En del kyrkor hade servitut på den drivved som

*Kyrkan i Víðimýri,
bakre gaveln och
interiör.
Foto: Ívar
Brynjólfsson.*

flöt iland på bestämda strandområden i kyrkans ägo. Golvet belades också med träplankor om möjligt, men i de fattigaste kyrkorna kunde det finnas stampade jordgolv eller de kunde vara täckta av ohuggna stenhällar. Kyrkbänkarna stod från början på längden, parallellt med väggarna, men så småningom kom tvärsållade kyrkbänkar. De flesta kyrkorna var mycket små byggnader som rymde 20–60 sittande personer. Fönstren var rätt små, eftersom glas var sällsynt och dyrt, och placerade på främre gaveln och kanske också i koret. Ofta fanns det också ett litet fönster högst upp på gaveln och ytterligare ett i taket åt söder, över predikstolen. En del av kyrkorna var endast gårdskyrkor, eller bönehus, och på alla sätt enklare än sockenkyrkorna.

I kyrkorna stod ett altare av trä framför bakre gaveln och en predikstol åt söder, ofta placerad vid korskränket mellan koret och navet. Över altaret fanns ofta en målad bild, en altartavla. En del av de äldre altartavlorna kunde vara målade av helt olärda lokala målare och bar tydliga tecken av amatörism och oförmåga. Vanligaste motivet var Jesu sista måltid, men vägen från dessa målningar till Leonardo da Vincis förebild Nattvarden var lång. Nattvardskalk och paten av silver, ljusstakar på altaret och ljuskrona i taket var nödvändigheter i varje kyrka, och också en eller två klockor som hängde antingen i taknocken i navet på de minsta och enklaste kyrkorna, eller på framsidan av gaveln, och i vissa fall även i en särskild klockstapel eller i kyrkogårdssporten.

Några gamla ruiner av sådana här torvkyrkor har undersökts på Island och i andra länder och den mest kända torde vara utgrävningen av den så kallade Thjodhildskyrkan från början av 1000-talet vid Brattalid på Grönland.

Ett fåtal av dessa gamla torvkyrkor står ännu kvar och vårdas musealt som kulturarvsminnen. De är alla från senare tider, de flesta från 1800-talet i sitt nuvarande utseende, även om några har en äldre stomme. Byggnadsmaterialen, grästovv och sten, gav få möjligheter till modernisering vid renovering. Kyrkorna blev därför, på samma sätt som gårdarna, oftast vidgjorda enligt exakt samma mall vid varje renovering.

Det finns knappt några gamla stenkyrkor på Island. Islänningarna byggde inte hus av huggen och sammanfogad sten i äldre tider, vilket är en aning märkligt eftersom man i närliggande områden, såsom på Färöarna och Grönland, tidigt reste stenmurade byggnader. Man känner till två exempel på att man planerat att bygga stenkyrkor på Island på medeltiden, ena gången avbröts bygget mitt i processen och andra gången alldeles i början av byggandet. Inte förrän i mitten av 1700-talet börjar en stenhuseperiod på Island, och då tack vare den danska regeringen. Den lät uppföra stenbyggnader för sina högsta tjänstemän på Island, landsfogden, amtmannen och landsläkaren. Ett ytterligare stenhuse var ämnat som fängelse och dessutom lät man bygga fyra kyrkor i sten. Dessa byggnader är ritade av danska arkitekter och står ännu kvar, även om de flesta har byggts om i avsevärd omfattning.

Byggandet av träkyrkor på Island kan sägas börja en bit in på 1800-talet. Då har folkets levnadsstandard börjat förbättras och upplysningstidens idéer fått fäste. Olika yrkesgrupper, såsom snickare och andra hantverkare, började söka sig kunskap utomlands, särskilt i Köpenhamn, rikets huvudstad.

De första träkyrkorna var formmässigt lika torvkyrkorna, men istället för grästovv använde man träplank till väggarna och brädor till taket. Träet visade sig ibland inte vara mycket hållbarare än torven, det murknade fort i det nederbördsrika klimatet på Island. Underhållet vansköttes ofta eftersom kyrkornas ekonomi var ytterst begränsad, så det kunde bero på många olika faktorer om kyrkorna skulle klara sig eller ej.

Ovan:
Þingeyrakirkja,
færdigbyggð 1877.
T.h.:
Kalk og paten
från domkyrkan
i Reykjavík.
Foto: Ívar
Brynjólfsson.

*Húsavík kyrka. Uppförd 1907 efter ritningar
av arkitekten Rögnvaldur Ólafsson.
Foto: Ívar Brynjólfsson.*

Från början var träkyrkorna mycket enkla och ensartade och saknade torn. Men efter 1800-talets mitt, när domkyrkan i Reykjavík hade fått en så omfattande renovering att man kan hävda att den blev helt ombyggd med klocktorn längst fram på taknocken, ett tillbyggt vapenhus och kor, blev den en förebild för många kyrkobyggare ute i landet. Nu byggdes ett stort antal kyrkor i ”domkyrkostil”, alltså med torn, tillbyggt kor och vapenhus. Många av dessa kyrkor står ännu och de flesta är kulturminnesskyddade. Emellertid var det många kyrkor som försvann på 1900-talet när betongens tidevarv hade slagit igenom. Det nya, hållbara byggmaterialet togs tacksamt emot. Betongen stod för en revolution i husbyggandet på Island.

På några ställen tycks det tidigare ha stått träkyrkor av mer imponerande slag. I det sammanhanget intar domkyrkorna vid biskopssätena Skálholt och Hólar en särställning vad storlek och utrustning beträffar. De medeltida kyrkor som fanns där, och om vilka vi har goda kunskaper om storleken, både tack vare bevarade nedtecknade mått och arkeologiska utgrävningar i Skálholt där flera medeltida kyrkogrunder upptäckts, visar att domkyrkorna var imponerande byggnader helt i trä. Biskopssätena samlade på sig avsevärda rikedomar under medeltiden och kunde därför beställa virke från utlandet. Domkyrkorna hade också stora områden med drivvedsservitut, vilket flera av sockenkyrkorna också hade, och detta gav en hel del byggnadsmaterial. Här kan också nämnas att domkyrkan i Skálholt hade servitut på skogsmark i Norge och därifrån har kunnat få material till de största bärande bjälkarna.

Vid reformationen lades en stor del av kyrkans jordägor under kungen och värdefulla föremål konfiskerades. Samma öde rönt egendom tillhörande klostren, som ju lades ned. Därmed blev kyrkans ekonomi avsevärt beskuren. Kyrkobyggnaderna började förfalla, träet murknade och torven föll isär och det krävdes ständiga renoveringsarbeten. Träet återanvändes dock om möjligt och därför har det funnits rester av medeltida kyrkors utsmyckade trädetaljer bevarade i gamla bondgårdar fram till vår tid. Men torven återanvändes inte, ny grästorv krävdes för att återställa väggar och tak. Med tiden blev kyrkorna renoverade med material av sämre kvalitet eftersom det var svårt att få tag på virke, så man blev till exempel tvungen att minska storleken på kyrkobyggnaden. Denna utveckling syns tydligt av grundstenarna i Skálholt. De yngre kyrkorna är mindre än de äldre, och det syns också i skriftliga källor. Det finns noggranna redovisningar och beskrivningar av många av de äldre kyrkorna på biskopssätena och också teckningar av några av de yngre. Äldst är en bild av domkyrkan som biskop Brynjólfur Sveinsson lät uppföra i Skálholt i mitten av 1600-talet. Det var en stor och ståtlig byggnad, men ändå mycket mindre än de tidigare kyrkorna på platsen hade varit.

Det var förmodligen snickarna själva som gjorde ritningarna till de kyrkor de byggde, om nu ritningar över huvud taget gjordes. Oftast stödde sig nog snickarna bara på förutbestämda mått. Den förste utbildade isländske arkitekten, Rögnvaldur Ólafsson (1874-1917), började arbeta på Island efter sekelskiftet 1900 och ritade under sin korta levnad ett stort antal kyrkor, boningshus och offentliga byggnader. Hans korskyrkor är mycket särpräglade, byggda av trä och betong. Så småningom började fler utbildade arkitekter verka på Island, men det var fortfarande många byggmästare som själva ritade de hus och kyrkor de byggde.

Matthías Þórðarson som var riksantikvarie 1908–1947 reste runt i hela landet i början av sin ämbets tid och besökte i det närmaste varenda kyrka. Han sammanställde förteckningar över kyrkorna och beskrev dem i viss utsträckning, och särskilt noga redovisade han kyrkoföremålen. Denna förteckning är omfattande och noggrann och var till stor nytta vid arbetet med verket *Kirkjur Íslands*. När man gick igenom Matthías förteckning, som hade betraktats som kulturarvslista över kyrkoföremål, stod det dock klart att i några av kyrkorna var föremålen försvunna. På många ställen har nya kyrkor byggts istället för gamla, några har brunnit och andra avhelgats och rivits, och inventarierna har skingrats för vinden. Vissa av föremålen har försvunnit av vårdslöshet eller på grund av att nya föremål införskaffats och de gamla ansetts föråldrade. Människornas känsla för tingens antikvariska värde var förr i tiden ofta begränsad, och ett antikt föremål ansågs i sig inte vara av något värde. Ofta bytte man ut gamla altartavlor mot nya målade av utbildade konstnärer, såväl inhemska som utländska, och de gamla, primitiva målningarna som nu ansågs enkla byttes ut. Ett fåtal hamnade på något museum. Det samma gällde kyrksilvret som bedömdes som gammaldags och nytt införskaffades. Ibland smälte man ner det gamla, slitna silvret och tillverkade nya föremål av det. Ett sådant förfarande är allmänt känt.

Matthías Þórðarson var en man som förstod värdet av gamla kyrkoinventarier och han engagerade sig, som den kulturhistoriskt intresserade personen han var, för att samla in gamla, betydelsefulla föremål till Islands nationalmuseum, särskilt de som inte skulle användas mer. Han bytte ofta ut de gamla föremålen mot nya och såg till att de gamla hamnade på museet. På hans tid kunde man ännu finna medeltida föremål i kyrkorna, till och med gammalt kyrksilver. Silversmide har traditioner långt tillbaka i tiden på Island och har utövats med stor skicklighet. Man kunde därför hitta silverföremål tillverkade av utbildade guldsmeder på 1700- och 1800-talen, bland annat sådant som var förfärdigat av guldsmedsmästare i Köpenhamn, däribland islänningar som hade utbildat sig där och sedan blivit kvar i Danmark där de var verksamma som guldsmedsmästare.

Under åren 1978–1980 reste den danske silverexperten Ole Willumsen Krog runt på Island tillsammans med personal från Islands nationalmuseum och gjorde noggranna förteckningar över alla silverföremål i landet, inklusive det som fanns på museer och i privat ägo där det gick att uppbringa. Man ägnade sig särskilt åt föremål utförda av danska silversmeder. Det visade sig då att det på Island fanns betydande mängder kyrksilver, av vilket en del var framställt av några av 1700- och 1800-talets mest namnkunniga köpenhamnska guldsmeder. Resultatet av detta forskningsprojekt publicerades i skrifter om äldre isländskt silversmede och framförallt i den nyutgåva av Chr. A. Bøjes publikation *Danske guld og sølv smedemærker før 1870* som kom ut 1982.

På 1800-talet var det många utländska samlare och museer som idogt letade efter olika antika föremål på Island, kyrksilver såväl som annat, och mycket försvann ur landet. En del hamnade på museer och annat hos privatpersoner. Detta utflöde stoppades till största delen med införandet av fornminneslagarna 1907 som förbjöd export av antikviteter.

Vid varje kyrka fanns en kyrkogård och på många av dem kan man se mycket gamla gravstenar, till och med runstenar från slutet av medeltiden, utförda med största skicklighet. På andra ställen finns stora, liggande gravhällar på gravar för bygdens prominenta personer. Dessa hällar skapades av gravstens-tillverkare i Danmark. Många av dem är numera mycket skadade av väder och vind, vanligt är att de spruckit av frostsador. Några särskilt fina stenar har placerats inne i kyrkorna eller i församlingshem där de har kunnat besökas. Det var inte ovanligt förr i tiden att man bröt upp gamla gravstenar och använde dem som byggmaterial i kyrkan. På samma sätt kunde man riva ner gamla epitafier av trä för att använda träbitarna som mellanlager under torvtaket. Sammantaget vittnar detta om gamla tiders fattigdom och okunnighet.

Synen på Islands gamla kyrkor är nu en helt annan än den en gång var. Förr i tiden var kyrkorna i det närmaste den enda samlingsplatsen som fanns på landsbygden. Några tätorter fanns knappast att tala om förrän efter mitten av 1800-talet. Till kyrkan gick människorna inte enbart för att höra Guds ord och delta i den gemensamma gudstjänsten, eller närvara vid begravningar och ta farväl av avlidna närstående eller andra församlingsbor, utan också för att träffa släktingar och vänner och ta del av allmänna nyheter förutom de kungörelser och påbud som lästes upp från predikstolen. För de allra flesta var kyrkibesöket något man såg fram emot. Gudstjänstnärvaron var hög och tron på Bibelns budskap var ofta stark.

Tiderna har förändrats. Många av de mindre sockenkyrkorna används sällan numera, även om där hålls högmässa i samband med de stora högtiderna, eller kanske bara en gång om året, liksom för traditionens skull, även om ingen församling finns kvar. De flesta gudstjänster och begravningar äger nu rum i större kyrkor i de olika distrikten – man skulle kunna kalla dem häradskyrkor.

Men många intresserar sig för de gamla, små kyrkorna, de drar ofta till sig turister, så man skulle till och med kunna kalla några av dem för ”turistkyrkor”. Människor fascineras av dem på många sätt; den gamla byggnadsstilen och belägenheten på historiskt kända platser. I vissa av dem kan man beskåda antika inventarier, såsom målade predikstolar och altartavlor, ljusstakar och ljuskronor och på vissa ställen epitafier och prominenta personers gravhällar. Detta väcker människors intresse och på vissa ställen tillhandahålls informationsbroschyrer med fakta om kyrkan och platsen.

Publikationen *Kirkjur Íslands* har väckt välförtjänt uppmärksamhet och öppnat många ögon för den kulturhistoriskt rika skatt som kyrkorna och deras inventarier utgör. Men jämföras med andra länders överdekorerade praktkyrkor kan de ju inte, och de var heller inte ämnade att vara annat än en samlingsplats för allmogen, för landets invånare.

Översättning från isländska:
Ylva Hellerud

Litteratur

Kirkjur Íslands (Islands kyrkor) är en skriftserie i 31 band som Þjóðminjasafn Íslands (Islands Nationalmuseum) står bakom tillsammans med Minjastofnun Íslands (Islands kulturarvsstyrelse) och Biskupsstofa (Biskopsämbetet), i samarbete med Hið Íslenska bókmenntafélag (Isländska litteratursällskapet) som utgav verket. Många författare har bidragit, däribland olika specialister vid Þjóðminjasafnið (Nationalmuseet). Þorsteinn Gunnarsson var huvudredaktör och skrifterna kom ut under åren 2001-2018.

BOSSE YMAN

NÄR BAROCKEN KOM TILL HÄRJEDALEN

Kyrkomålaren Erik Wallin

Härjedalens historia är intressant ur många aspekter, men har blivit styvmoderligt behandlad – i Norge för att Härjedalen blivit svenskt och därmed ointressant – i Sverige för att Härjedalen varit norskt och alltså inte delar Sveriges äldre historia. Det menar Bosse Yman, som i ett par böcker skildrat Härjedalens historia på 1700-talet med hjälp av två konstnärers öden och äventyr. Först genom en bok om träsnidaren och finsnickaren Jöns Ljungberg från Ljungdalen, senast med en bok om landskapets store målände konstnär på 1700-talet, Erik Wallin från Nilsvallen – den by som idag utgör en liten ”förort” till Sveg vid centralortens östra infart.

När Erik Nilsson Wallin föddes 1711 fanns inte Sveg annat än som namnet på en kyrka. Svegs socken bestod då av 14 små byar, från Lofsdalen i väster till Byvallen i öster – en nästan hundra procentig bondebefolkning fördelad på 135 gårdar. Här i landskapets östra delar bodde merparten – tre fjärdedelar – av Härjedalens befolkning enligt forskares beräkningar. Ett område med ytterst kärva levnadsförhållanden.

Som namnet antyder var Nilsvallen ursprungligen en fäbodvall. Men långt innan Härjedalen blev svenskt brukades Nilsvallen av bofasta bönder. Vid slutet av den dansk/norska tiden delade bonden Simon Olofsson upp Nilsvallen mellan sina söner Halfvar och Erik. Trots delningen var hemmanen ganska stora med härjedalsmått – de skattade för 10 respektive 9 trög vardera – trög var ett dåtida mått på gårdarnas teoretiska produktionsförmåga.

Kärnfamiljen kring den blivande konstnären bestod av sex personer. Hans far hette Nils Nilsson. Han var född på Nilsvallen, ansedd som en duktig bonde och en betrodd kyrkvärd. Eriks mor hette Sigrin Pålsdotter och kom från kyrkbyn i grannsocknen Älvros som sträckte sig till den gamla gränsen mellan Norge och Sverige. Deras första barn var Per, född omkring 1702, och som äldste son var han den som enligt lag och sed skulle ta över gården när han blev vuxen. Sedan kom lillebror Pål, och därefter Erik som nummer tre. Sist i skaran var systemn Malin som föddes 1713.

Men bara fyra år senare dog familjefadern Nils Nilsson. Det normala hade varit att änkan Sigrin gift om sig så snart lagen tillät – att sköta en gård i 1700-talets Härjedalen var verkligen ingen sinekur. Men Sigrin valde i stället att ”råda sig och sitt gods själv” under ett halvt decennium i väntan på äldste sonens 21-årsdag, då denne som myndig kunde ta över som skattskrivens bonde.

Erik Nilssons normala plats i bondesamhället, som icke förstfödd son, var att tjäna som dräng – antingen hemma hos sin äldre bror, eller hos någon annan bonde som behövde arbetskraft. Möjligheten fanns förstås också att försöka gifta sig till en egen gård. Men Erik måste på något sätt ha visat sitt intresse för att teckna – förmodligen var det kyrkoherden Erik Sebrelius som anade hans begåvning och genom sina kontakter såg till att den faderlösa pojken på Nilsvallen blev satt i lära hos en konstnär. Det blev i Trondheim, hos kyrkomålaren Jens Rasmussen Sandberg. Trots att det gått 80 år sedan Härjedalen blev svenskt var Trondheim, tröndernas huvudstad, fortfarande det naturliga valet för en yngling från Härjedalen som ville utbilda sig.

Lärotid i Trondheim

År 1720 hade det stora nordiska kriget avslutats i och med Karl XII:s död vid Halden och general Armfeldts beryktade dödsmarsch över fjället efter att han en längre tid belägrat Trondheim. Troligtvis avvaktade befolkningen i Härjedalen en tid, för att se om freden verkligen höll, innan man vågade besöka det tidigare fiendelandet. Men någon gång under andra hälften av 1720-talet gjorde Erik Nilsson entré i den stad där han kom att verka under minst ett decennium framöver – först som läregutt och sedan som svenn, eller gesäll som det heter på svenska – anställd hos sin läromästare tills han ansågs lärd nog att få sitt mästarbrev.

Det måste ha varit en omtumlande upplevelse för den unge lärpojken att komma till Trondheim, från Nilsvallens ödsliga, torra tallhedar. Trondheim var en kosmopolitisk stad med gott om sjöförbindelser. Hit gick reguljär båttrafik ända från Arkangelsk vid Ishavet såväl som från spanska hamnar vid Medelhavet. Här kunde man handla ostron från Irland, olivolja, frukt, vin och brännvin från Frankrike och Spanien, och härifrån gick laster av sill, skinn, koppar och trävirke i retur.

I stadens vimmel kunde Erik möta ämbetsmän och skollärare, militärer och läkare, fiskare och annat sjöfolk. Och i Trondheim fanns bibliotek, bokhandel och bokbinderier – 1722, två år efter krigsslutet skrev författaren Ludvig Holberg att Trondheim var den bästa staden i hela det dansk/norska riket för den som ville få tag i hans böcker.

Trondheim hade upplevt en första guldålder då pilgrimsvandringarna till Sankt Olavs gravskrin i domkyrkan gjort staden omåttligt rik. Man hade sedan fått uppleva en svacka i och med att katolicismen blivit förbjuden.

Men nu var man på väg mot ännu en guldålder – och den här gången var det köpmännen längs bryggorna i Nidälven som spelade huvudrollen.

Eriks läromästare, kyrkomålaren Jens Rasmussen Sandberg, var född i Örskog, fem mil öster om Ålesund. Han kom till Trondheim som 15-åring för att gå i lära hos den då mest framgångsrike och produktive tröndermålaren, Peter Andersen Lillie. Trots att Peter Lillie var verksam under 40-talet år med Trondheim som bas, är hans existens än idag ett mysterium för konsthistorikerna. Första gången han återfunnits i skriftliga källor, befinner han sig i Röros – redan då som fullärd och utövande konstnär. År 1673 lämnar han efter sig ett kvitto på att han tagit emot 300 riksdaler av bergmästaren vid Röros kopparverk, Henning Irgens, för att i ett år och tre månader utfört ”stoffering” (målningsarbete) i Röros kyrka ”samt adschellige Historrier udi Contrafei” (porträttmåleri). Peter Lillie tog sig sedan vidare till Trondheim, där han slog sig ned med sin familj – 13 år senare hade han fått burskap i staden som målare. Två av hans bröder hade också anslutit och etablerat sig i staden – Gustav Lillie som var målade konstnär som sin bror, och Markus som var bildhuggare.

En så stor och välkänd målare som Peter Lillie borde ha lämnat spår av sin förhistoria efter sig om han hade varit född i Norge. Men norska forskare misstänker att han i stället härstammar från Hälsingland. År 1678 skapade Lillie en altarmålning i Vingelens kyrka i Österdalen, signerad med en bokstavsgruppering som kan upplösas till PASL – Peter AnderSen Lillie. Samtidigt pryddes gäststugan i en granngård till kyrkan, med dekormålningar både på väggarna och i taket. Motiven är typiska för Alfta socken i Hälsingland under 1640-talet. Kan Peter Andersen Lillie knytas till Alfta, tillhör Erik Nilsson Wallin en egen gren av Hälsingemåleriet.

Jens Sandberg tillhörde senbarocken – han var en av de sista i den gamla skolan av tröndermålare. Den store, vid sidan av Peter Lillie, var Seth Bogart som man länge trott var av holländsk härkomst. I de södra delarna av Norge hade holländska mästare dominerat under en lång rad år, och namnet Bogart tillhörde en vittförgrenad holländsk släkt. Men senare forskning har visat att hans riktiga namn var Seth Knutsson och han var son till prästen Knut Pedersönn i Revsund, född i Saeby på Nørrejyske ø utanför norra Jylland.

Erik Wallins utbildningstid i Trondheim kom lite i glappet mellan barocken och den nya konststilen rokokon som fick sitt genombrott på 1750-talet. Flera av tidens mest kända kyrkomålare hade verkat i staden som Johan Hansen Contrafeier, fast han var död innan Erik föddes. Även Peter Lillie och Seth Knutsson hade gått ur tiden, liksom Povel Melhorn. Rasmus Teilgaard hade lämnat Trondheim liksom Jacob Lillie, son till Peter Lillie. Men Petter Pettersen Batta var ännu verksam i sin födelsestad, även om han mest målade porträtt av traktens präster.

Men då handlar det om målare som var etablerade som borgare i staden. Därutöver verkade ett anseeligt antal mer eller mindre kringresande målare i och kring Trondheim, så man ska inte tro att det saknades impulser utifrån. Även om det var en bit kvar till Trondheims andra guldålder, så var tröndernas huvudstad en smältdegel mellan Nordens kulturer. Stadens handelssjöfart med internationella förbindelser i kombination med kopparbrukens rikedomar lockade till sig konstnärer och hantverkare av alla slag.

Återvändandet till Härjedalen

Det var en världsvan målare som återvände till Härjedalen vid slutet av 1730-talet. Han hade lämnat hemmet som Erik Nilsson, men återvände som Erik Wallin – Wallin efter Nilsvallen – ett namnbyte som markerade att han nu lämnat bondelivet och börjat ett nytt liv som yrkesutbildad konstnär.

Ganska snart efter hemkomsten blev det bråk mellan syskonen. Arvet efter fadern var ännu inte skiftat – även om Per hade förstfödsrorätt till gården, var han skyldig att kompensera sina syskon med deras arvslott i pengar. Men Per hade gjort av med pengarna på annat, så Erik och hans syster Malin stämde honom inför våringet i Sveg den 3 mars 1737. Efter förlikning i tvisten några år senare, stod i stället Erik som ägare till gården i Nilsvallen. Han hade fått använda sitt hopsparade startkapital som kyrkomålare till att lösa ut sina syskon. Han som lämnat bondeståndet var nu motvillig bonde igen. Men några år senare tog systemen Malin och hennes man över jordbruksdriften som arrendatorer, så Erik helt kunde ägna sig åt sitt måleri.

Kyrkoherde Sebrelius hade nog tänkt sig att Erik Wallin skulle måla i alla Härjedalens kyrkor. Freden ledde till att befolkningen växte och det behövdes nya och större kyrkor som gärna kunde få prydas med målningar på väggarna, för att åskådliggöra det kristna budskapet och ge en föraning om himmelrikets härlighet. Men befolkningen i det karga Härjedalen var fattig, och det var svårt för de små församlingarna att mäkta med ett kyrkbygge. Så småningom kom en ny generation kyrkor till, men det tog sin tid. Erik Wallin blev därför tvungen att söka arbete på andra håll. Han sökte sig upp till Storsjöbygden i Jämtland, där kyrkorna låg tätt och där jordarna skapade betydligt mer välsituerade bönder än i Härjedalen. Hans första kända uppdrag blev i Marby kyrka, vid Storsjöns västra strand, där Erik fick måla innertaket och predikstolen – inget större uppdrag, men i alla fall en början på karriären i Sverige. Han fick ytterligare ett mindre måleriarbete i Mattmars kyrka – och han målade också i två privata bostäder – i Västbyn på Frösön och i Gerde by nära Hackås. Det är omöjligt att veta om han gjorde flera arbeten i privata hem – det mesta i den vägen har ju försvunnit genom åren. Kyrkouppdragen är däremot i allmänhet väl dokumenterade i församlingarnas räkenskapshandlingar.

Men det fanns en hake med Jämtland. Till skillnad från Härjedalen ingick landskapet i det militära indelningsverket. Redan 1686 bildades Jämtlands dragonregemente – landskapet hade förbundet sig att utrusta och underhålla 1 200 soldater. Två eller flera gårdar bildade en rote, som skulle rekrytera en soldat och skapa möjlighet för honom att försörja sig. Ofta var det en jordlös son som tog värvning och flyttade in i soldattorpet, för att slippa bli dräng åt någon annan.

På landsbygden under 1700-talet var det tillåtet att vara verksam som sockenskomakare eller sockenskräddare – övriga hantverkare fick söka sig till någon stad och ansluta sig till ett skrå. Men eftersom Jämtland saknade städer, fick de militärer som praktiserade något hantverk privilegiet av kungen att utöva det med ensamrätt – konkurrens tilläts bara från andra militärer i landskapet. Syftet var att förbättra krigsmännens möjligheter att överleva i fredstid även på knappa jordlotter.

Dragonerna i Jämtland var, precis som skråhantverkarna i städerna, angelägna om att bevaka de fördelar privilegiet gav och hålla obehöriga hantverkare borta från området. Eftersom Erik var utbildad i Norge, där Trøndelag saknade målarskrå, är det kanske inte säkert att han visste vilka regler som gällde i Jämtland. Eller så tog han helt enkelt risken att bli bortdriven – han måste ju börja få inkomster. Åren 1741–1743 tycks det i varje fall ha varit fritt fram för Erik Wallin, då de jämtländska dragonerna varit fullt upptagna med att kriga för Sverige vid den ryska gränsen i Finland, i ”Hattarnas ryska krig”.

Även under ett senare krig skulle Erik Wallin passa på att göra en ”inbrytning” i otillåtet territorium. Den här gången gällde det Hälsingland – år 1760 gifte han sig i Järvsö kyrka, med tillresta bröllopsgäster från Jämtland och Härjedalen. Några personliga kopplingar till Järvsöbygden har inte stått att finna, och slutsatsen måste bli att Wallin fanns i Järvsö för att måla. Några kyrkomålningar utfördes inte i Hälsingland det året. Så med all sannolikhet målade han hos någon rik bonde i trakten, medan alla hantverkande soldater vid Hälsinglands regemente slogs mot Preussen i Pommern, oförmögna att hindra intrång från utsocknes målare. Det verkar troligt att något av det tidiga hälsingemåleriet därför ska tillskrivas härjedalingen Erik Nilsson Wallin. Om det finns något bevarat är en annan fråga.

Tillbaka till Norge

Efter vårtinget i mars 1743, där Erik avslutade förlikningen med sina syskon, återvände han till Norge. Han hade fått i uppdrag att måla den nyutbyggda Mikaelskyrkan i Stor-Elvdal, nära Koppang en bit väster om Särna. Den här gången handlade det inte bara om ett tak, utan om kyrkorummet i sin helhet, inklusive predikstol och altarpupsats. Dessvärre återstår idag bara fragment av hans arbete – altarpupsatsen och några bräder med väggmålningar som samlar damm i lagret på något norskt museum.

Men det arbetet förde med sig fler. Sex mil från Koppang, nära nuvarande Rondane nationalpark, ligger den lilla byn Sollia, där samme timmerman som gjorde utbyggnaden i Stor-Elvdal sju år tidigare uppfört en helt ny kyrka. Församlingen hade sparat ihop pengar för att låta dekormåla kyrkorummet, och när det nu äntligen kommit en målare till bygden beslutade man att passa på. Och den kyrkan finns kvar precis som Erik Wallin en gång målade den – den enda bevarade Wallinkyrkan i Norge.

Det var ytterst nära att målningarna skulle ha blivit förstörda, så som skett i så många andra kyrkor i Norge och Sverige under det så kallade vitmålningsraseriet vid 1800-talets slut. Starka krafter inom kyrkan ville byta ut de färggrannt dekorerade kyrkorummen, mot enkelt och puritistiskt vitmålad väggar. Men då slog byborna i Sollia nävarna i bordet och krävde att att kyrkan

*Kyrkorummet i Sollia kyrka är väl bevarat så som Wallin målade det 1745.
Foto: Joachim Lagercrantz.*

*I Narjordet, några mil söder om Röros, fick Erik Wallin i uppdrag att dekormåla helgdagsstugan hos den välbärgade bonden Synvis Jenssen. Wallins verk har snart överlevt tre århundraden och framhävs som ett av de äldsta och förnämsta exemplen på norsk interiörmålning. Synvis stuga är idag flyttad till Glomdalsmuseet i Elverum.
Foto: Burny Iversen, Anno Glomdalsmuseet. Creative Commons.*

skulle se ut som den alltid har gjort! Och så blev det – kyrkans ledning fick ge sig och Sollia kyrka är ännu bevarad orörd, precis så som den målades vid 1700-talets mitt.

På samma tur till Norge hann Erik Wallin också måla i några privata stugor – gäststugor hos bättre bemedlade bönder, som Synvis Jenssen i Narjordet i närheten av Röros. Wallinmålningarna i Synvisstua är också bevarade i stort sett orörda. Gäststugan är idag flyttad till Glomdalsmuseet i Elverum och Wallinmålningarna räknas som praktexempel på områdets allra tidigaste interiörmålningar.

Engagemang i Härjedalen

Medan Erik målade i Norge, hade arbetet kommit igång med att bygga ut den gamla kyrkan i Älvros i Härjedalen. År 1746 hade byggmästaren och skulptören Jonas Granberg från Klövsjö brädslagit valven och väggarna och det hade blivit dags att måla kyrkorummet med alla inredningsdetaljer. Arbetet var vikt för Wallin och det var viktigt inte bara för levebrödet – det var ju kyrkan i hans mors hemförsamling.

Kyrkomålningarna här skiljer sig en hel del från de norska – kanske fick han nu råda själv, utan att en församling lade sig i arbetets utförande. Att Älvros gamla kyrka är en av Härjedalens allra vackraste klenoder ansåg besökare redan på 1800-talet.

Efter Älvros följde flera kyrkoarbeten av det större slaget, med dekorationsmålningar i tak och på väggar och på bänkar, predikstolar och altarpupsater – även själva altarmålningarna fick han ibland i uppdrag att måla.

Först i Överhogdals kyrka, men även där har allt målats över med vitt. Tack vare en präst i församlingen blev det i alla fall noggrant nedskrivet vad som var målat, innan allt blev förstört.

Brukskapellet i Ljusnedal fick han i uppdrag att renovera inför installationen av den förste brukspredikanten – här fick han också skapa altarmålningarna 1769. När kapellet revs 1797 flyttades Wallins målningar till Tännäs kyrka, där de förvarades i många år, men så småningom har altarmålningarna återförts till den nya kyrkan i Ljusnedal där de idag hänger på väggarna.

Vemdalens kyrka fick Wallin också måla i sin helhet, inklusive de två bilderna till altarpupsatsen. Det var här som schatullmakaren Jöns Ljungberg år 1764 snickrade den predikstol som blev rokokons stilmässiga intåg i Härjedalen. I nästan ett halvsekel hängde rokokoverket omgivet av Wallins barockmålningar. Men ett decennium in på 1800-talet bestämde stiftet att Vemdalens kyrka skulle omskapas till en helgedom i renodlad rokoko. 1817 målade man även här över Wallins verk med vit färg. Då försvann också Wallins altarmålningar, som ersattes av två bilder av den jämtländske konstnären Pehr Sundin. Förmodligen kastades Wallinmålningarna bort.

Ovan: Dekorelementen på pelare och strävbågar i Älvros kyrka påminner starkt om de i Sollia kyrka. Akantusslingorna på väggarna är här sobert sparsmakade – men de ulliga molnen på takhimlen är närmast oräkneliga. Foto: Joachim Lagercrantz.

Erik Wallins målningar i Älvros gamla kyrka bidrar i stor utsträckning till att kapellet ständigt ligger i topp i omröstningar om vilken kyrka som är Sveriges charmigaste. Foto: Bosse Yman.

Dörren mellan vapenhuset och kyrkorummet är tillverkad 1747 av Älvrosbonden Erich Swensson och målad av Erik Wallin med cinnoberröda kartuscher och strålar mot mörkblå botten. Foto: Joachim Lagercrantz.

År 1770 fick Nils Wallin även ta hand om upprustningen av moderkyrkan i Sveg – den gamla stenkyrkan, byggd under dansk/norska tiden, som revs 1845, när den nuvarande kyrkan byggdes. Här fick Wallin måla Jonas Granbergs altarpuppssats och ett stort antal bilder av profeter och apostlar som fick dekorera bröstningen på kyrkans läktare. Några av de bilderna är idag uppsatta på läktaren i nya kyrkan, och den nattvardsscenen som Wallin målade till altarpuppssatsen hänger på en av kyrkans väggar. Altarpuppssatsen i sin helhet är brutalt avsågad på mitten och begravd i kyrkans tornrum.

Särna kyrka i norra Dalarna blev den sista som Erik Wallin dekorationsmålade – nu tillsammans med sin son, Nils Eriksson Wallin som 1771 fyllt nio år och kunde hjälpa sin far med arbetet. 14 och en halv vecka tog det att ”bepryda hela kyrkan med målände” som det står i kyrkans handlingar. ”Valvet är målat med mörkare himmelfärger, på hwilken himmel syns många skyar” (moln). ”Sakristian målad pärlfärgelik, fenstren omskantsade med tjänlig målning, och ovanför äro sinnrika och tjänliga språk utur Helga Bibelen att läsa och påminna sig”. 70 år senare utplånades även här Wallins verk genom att hela kyrkorummet vitlimmades.

Privata uppdrag

Några av de väggmålningar som Erik Wallin utförde i Härjedalens privata bostäder finns dock bevarade för eftervärlden. På gården Högen i Ytterberg målade Erik hos sonen till ”Röd-Mattes” – en bonde som finns i väldigt många härjedalingars antavlor. Mattes äldsta söner i två äktenskap tvistade om vem som hade bäst rätt att ta över gården efter fadern – det blev Erik Mattsson som drog det längsta strået och efter rättens utslag firade han med att låta Erik Wallin måla några väl valda bilder på väggarna.

Wallin målade även i privata hem i byarna Glissjöberg, Sunnanå och Risbrunn, men av detta återstår idag bara fragment.

Trots alla privata uppdrag och stora kyrkoarbeten led Erik Wallin av en ständigt usel ekonomi. År 1772 jagades han av fordringsägare, och hans värdefulla ägodelar är pantsatta. Av kyrkoherden Per Rissler i Sveg fick han låna en halv tunna korn och en fjärding strömming för att hålla sin familj vid liv – med sin sista silversked som pant.

Allt sämre hälsa

Eriks hälsa började svikta – ett öde som drabbade de flesta limfärgsmålare vid den här tiden. Den vita grundfärgen hade blyoxid som pigment och dammet som uppstod när färgen pulvriserades skadade såväl njurar, hjärta som nervsystem. Arsenik, som gav röda färgtoner, var ett annat synnerligen hälsofarligt pigment – det var det som gav den vackra röda färgen på kyrkdörren i Älvros gamla kyrka.

*Remsgården på Glissjöbergsremmet är ett lysande exempel på härjedalsk timringskonst från 1700-talet. Här var Mats Olofsson bonde när Erik Wallin fick uppdraget att måla hans gäststuga 1772. Interiörmålningarna här blev Erik Wallins sista – han avled under arbetets gång och sonen och hjälpredan Nils Wallin fick 11 år gammal slutföra måleriet.
Foto: Joachim Lagercrantz..*

Erik Wallin blev så sjuk att han mot slutet befriades från att betala skatt – ”sjelf 62 år och orklös”, står det antecknat i mantalslängden. Men 1772 fick han ändå ett stort uppdrag att glädjas åt. Det var Mats Olofsson, på den rika Remsgården vid Glissjöbergsremmet i Häradalen, som ville ha sitt bostadshus dekorerat med målningar. Och här kan vi verkligen än idag få vårt lystmäte av Wallinmålningar.

Här liksom i Särna kyrka har Erik målat tillsammans med sin son Nils – men Erik själv fick inte uppleva att arbetet blev slutfört. På nyåret 1773 hittades Häradalens store 1700-talsmålare död i sin säng på gästgivargården i Selånger, nära dagens Sundsvall. Troligen var han där för att köpa mera färgpigment. Han begravdes i den gemensamma vintergropen utanför Selångers kyrka i Medelpad.

Tre år senare, den 31 juli 1776, skulle kung Gustav III skriva sitt namn under den förordning som innebar slutet för den konstnärliga friheten i Sveriges kyrkor. I fortsättningen fick ingen församling längre avgöra på egen hand hur kyrkliga inventarier skulle utformas. Ritningar över predikstolar, orgelverk och andra prydnader i kyrkorummet skulle ovillkorligen granskas och godkännas av överintendentämbetets tjänstemän i Stockholm. Från år 1777 fick konstnärerna nöja sig med att måla i privata bostäder om de ville skapa efter eget huvud. Kyrkans målare och träsnidare fick rätta in sig i byråkraternas led.

Litteratur

Bosse Yman. *Kyrkomålaren från Häradalen: Erik Wallin*. Heria förlag, Sveg 2023.

LENA WIKLUND

DET BLÅ HUS

– Bjørn Wiinblads värld med skönhet, lyx och dröm

20 minuters bilresa utanför Köpenhamn ligger Det Blå Hus, som var hemvist för den kände danske konstnären, designern och konsthantverkaren Bjørn Wiinblad (1918-2006). Det 700 kvadratmeter stora konstnärshemmet är fyllt av konst, litteratur, antikviteter och har huserat gäster från hela världen.

NT:s huvudredaktör Lena Wiklund har besökt Det Blå Hus.

Det Blå Hus byggdes ursprungligen som en gammal fabrik 1898 för produktion av korn och ärtor. Sedermera blev det ett väveri och det var i det skicket som Bjørn Wiinblad tog över byggnaden. Han flyttade in 1966 men bodde inte där permanent, kanske 3-4 dagar i månaden. Han hade sju bostäder runt om i Europa och i New York. Centralpunkt var bostaden i Schweiz. Det Blå Hus ägde han till sin död 2006. Huset står idag i stort sett som Bjørn Wiinblad lämnade det, och bevaras som museum med hjälp av en fond som han etablerade. Det är den enda bostaden som finns kvar av Bjørn Wiinblads sju hem.

2015-2016 arrangerade konstmuseet Arken i Ishøj utanför Köpenhamn den dittills största utställningen om Bjørn Wiinblad. Den finns omskriven i *NT* 1/16.

Uppväxten, genombrottet

Bjørn Wiinblad föddes 1918 i Köpenhamn. Fadern var typograf och var tydlig med att sonen inte fick gå på Konstakademien, utan skulle följa fadern i spåren och bli typograf. Han ansåg att man inte kunde leva av konst (lite ironiskt med tanke på Bjørn Wiinblads mycket stora ekonomiska framgångar). Så Bjørn Wiinblad utbildade sig till typograf, men fyra år senare började han likväl på Konstakademien. Bjørn Wiinblads intresse för konst fanns där från födseln, som han förmodligen själv skulle ha formulerat det.

Bjørn Wiinblad levde som vuxen ensam, där fanns ingen partner, inga barn. Han hade dock en syster, Ulla med två söner.

René Schultz var Bjørn Wiinblads högra hand och vän. Han bor själv sedan 44 år tillbaka i ett mindre blått hus intill det stora, med sin fru, och arbetar alltså för fonden som förvaltar huset.

Bjørn Wiinbladst konstnärliga genombrottet kom den 10 januari 1945 då han presenterade sin första utställning i Köpenhamn.

*Det Blå Hus med magnolia och skulptur.
Foto: Lena Wiklund.*

– Dagen efter premiärutställningen konstaterades i pressen att ”om du ska se en konstnär med ett annat uttryck än de andra, så ska du se Bjørn Wiinblads keramik och teckningar”, berättar René Schultz.

– Bjørn Wiinblad blev mycket populär i Danmark, Norden och hela världen. Det är lätt att tycka om hans saker. Man blir glad av att se hans verk, det är färg, inte svart, grått och trist, framhåller René Schultz.

Konst med äventyr och sagor

Bjørn Wiinblads konst präglas av färg, fantasi och lekfullhet. Den är österländskt inspirerad av äventyr och sagor. Gestalterna har genomgående mandelformade ögon och spetsiga näsor. Bjørn Wiinblad var en drömmare,

inspirerad av H. C. Andersen och Charles Dickens. Han arbetade 25 år med Tusen och en natt-sagorna som inspiration.

– Man kan alltid se att det är Bjørn Wiinblad, säger René Schultz.

Bjørn Wiinblad var lika hängiven alla konstformer som han sysslade med, måleri, keramik, affischer för bl.a Tivoli, bildtapeter, teaterdekor och kostym.

Man kan beskriva Bjørn Wiinblads arbetssätt som ”mycket av allt”, poängterar René Schultz.

Bjørn Wiinblads verk finns både i billigt och dyrt. Han ville gärna att alla skulle kunna köpa något av honom. Han arbetade mest på beställning och blev inspirerad av sina uppdragsgivare. Han arbetade koncentrerat med en uppgift i taget, vad man idag skulle kalla mindfulness.

Vissa menar att Bjørn Wiinblads konst ”var för mycket” och kommersiell.

– Det finns alltid kritiker, menar René Schultz. Bjørn Wiinblad var mycket populär och känd över hela världen så det är kanske ofrånkomligt att han skulle bli ifrågasatt av vissa.

Bjørn Wiinblad ville med sin konst förmedla en värld av skönhet, lyx och dröm. Han var en romantiker som ville öppna den

Keramik. och väv.
Foto: Lena Wiklund.

magiska världen för den vanliga medborgaren. Han ville skapa verk som var tillgängliga för alla vare sig det handlade om målningar, keramik, teaterkostymer eller vardagsting som kakburkar, presentpapper och pussel.

Vida känd

Bjørn Wiinblad inledde en rad samarbeten genom åren. På 1940-talet var han dekoratör på Den Kongelige Teater, där han själv gärna gick på opera och balett. 1946 började han samarbete med Nymølle Keramiske Fabrik, det kom att vara i 30 år, bland annat med jubileumstillriklar. I Danmark spreds hans namn med de berömda Tivoli-affischerna.

Bjørn Wiinblad fick många internationella uppdrag. Bland annat anställdes han 1957 som designer på den tyska designverkstaden Rosenthal, ett samarbete som fortsatte i nästan 50 år, och som skulle leda till att hans alster spreds över hela världen. I början av 1970-talet inledde han ett engagemang med ett väveri i Porto, Portugal. Härefter kom alla Bjørn Wiinblads bildvävar att produceras där, något av det mest imponerande i Bjørn Wiinblads gärning.

Huset runt – En Blå Pärla

Det Blå Hus är på 700 kvadratmeter i två plan. Trädgården är krönt med prunkande magnoliaträd. När huset visas kommer man först in i ateljén. Här arbetade Bjørn Wiinblad med sina assistenter.

Sedan kommer man in i den praktfulla matsalen. Här finns nästan inga föremål av Bjørn Wiinblad själv, utan salen är inredd helt i blått med kinesiskt porslin samt holländsk och engelsk fajans. Hit kom gäster från hela världen. Bjudningarna inleddes med champagne i salen med öppen spis en trappa upp. Därefter var det middag i matsalen på nedervåningen.

Det fanns alltid en detaljerad plan för middagarna i huset. Bland gästerna fanns kungliga personer, konstnärer, skådespelare och politiker från hela världen. Placeringskorten var i form av keramikskulpturer med gästernas namn påmålade. De packades sedan in och gästerna fick dem med sig hem. Bjørn Wiinblad var inte så intresserad av mat, han var kräsen och åt endast små portioner. Med kocken i köket bestämde han vad som skulle serveras.

Tillställningarna avslutades med kaffe i vardagsrummet på övre plan. Det är ett stort rum med inbyggda bokhyllor längs alla väggar och upp till taket och med samlade föremål och målningar. Klockan tio prick var begivenheterna över och det var dags att ta farväl av gästerna. Då gick Bjørn Wiinblad tillbaka till ateljén och arbetade till två, tre på natten innan han gick till sängs för att först läsa och sedan vila. Nästa dag satte arbetet igång klockan åtta då assistenterna anlände. Han arbetade alltid till musik, utan musik var det omöjligt.

Sovrummet får besökare vanligtvis inte komma in i. Rummet går helt i blått, liksom alla Bjørn Wiinblads sovrum i de sju olika bostäderna runt om i världen.

*Ateljén och matsalen.
Foto: Lena Wiklund.*

På nattduksbordet ligger travar med böcker som han läste om nätterna. I en walk in closet finns otaliga mängder kavajer, vanliga och stickade slipsar, massor av skor. Systemet i garderoberna går efter färg. Bjørn Wiinblad var mycket välklädd, särskilt när han skulle ”gå i byn”.

Bjørn Wiinblad var inte intresserad av eller engagerad i trädgården. Men när han skulle ha gäster satte man ut blå hortensior intill huset.

När Bjørn Wiinblad inredde de olika rummen hade han med bestämdhet tänkt ut färgerna. Rummen är också fyllda med konst, inte bara hans egen utan även andras verk, litteratur och antikviteter. Han valde även med omsorg möbler, textilier och föremål.

Keramik.

Foto: Lena Wiklund.

Det fanns några rum där Bjørn Wiinblad särskilt gärna vistades. Det var tre utrymmen, ateljén för att arbeta, köket för att äta och sovrummet för att läsa. Bjørn Wiinblad sov inte mycket, bara 1-2 timmar per natt, arbetade nästan hela dygnet och hade hela tiden säkert tio påbörjade böcker på nattduksbordet. Han var mycket effektiv och strukturerad. Idag hade man kanske talat om att han hade en diagnos, men det fanns ingen sådan på pappret på den tiden.

Det finns ett rum som Bjørn Wiinblad aldrig visade för någon, inte ens idag får någon utomstående gå in där. Det är Skattkammaren. Den ligger intill kafferummet men René Schultz visar bara var knappen finns för att öppna dörren. Han avslöjar inte vad som finns därinne.

Huset hade stor betydelse för Bjørn Wiinblads konstnärskap. Han blev inspirerad av att ha alla tingen omkring sig. I en lägenhet skulle alla hans saker aldrig få plats.

Hågkomsten

– Bjørn Wiinblad var positiv och glad för sin egen konst och det har inspirerat andra konstnärer. Varje dag säljs hans verk, varje dag har vi flera besökare i Det Blå Hus. Han är tidlös över generationer, alla har något hemma av Bjørn Wiinblad, säger René Schultz.

2014 köpte danska Rosendal Design Group (inte att förväxla med tidigare nämnda tyska Rosenthal) rättigheterna till Bjørn Wiinblads design och lanserade den första serien med nytolkningar av Bjørn Wiinblads form och färg i egen design, bland annat Eva-serien.

Bjørn Wiinblad arbetade till sin död 2006, 87 år gammal. Lite spökligt föll kakeltaket i golvet på verandan som finns på övre våningen i Det Blå Hus samma dag som begravningen.

Not och källor

Bjørn Wiinblad. Utställningsbok. Arken Museum for kunst, 2015.

Besök Det Blå Hus, bostad, ateljé och verkstad, samtal med René Schultz, april 2024.

Det Blå Hus kan besökas om man bokar in sig på en visning.

NT-SERIE: NORDISKA DESIGNER

2. FINLAND

MARICA GRIPENBERG

ALVAR AALTO – FORMGIVARE I VÄRLDSKLASS

Ute i världen är Alvar Aalto (1898-1976) fortfarande den mest kända finländska arkitekten, stadsplaneraren och formgivaren. Under sin långa och produktiva karriär utvecklade han en mängd föremål och gjorde också tekniska uppfinningar i samband med dem. Hans stora produktion omfattar naturligtvis byggnader för många olika ändamål över hela världen. Han planerade privata bostäder, sommarvillor, industrier, kyrkor, teatrar sjukhus, universitet, kulturhus, bostadsområden samt gjorde upp stadsplaner.

Marica Gripenberg är filosofie magister och lärare i bildkonst. Hon är också frilansskribent inom konst, främst för *Hufvudstadsbladet* i Helsingfors.

Detta är den andra artikeln i *Nordisk Tidskrifts* serie 2024/2025 om Nordiska Designer.

Alvar Aalto arbetade också med formgivning för olika syften i många olika material. Bland annat gällde det möbler och lampor för inredningen i hus han ritade. Hans arbetsmaterial varierade och kunde bland annat omfatta glasföremål, textilarbeten och smycken främst för hustrun Aino. Men också inredningsdetaljer som; ledstänger, dörrhandtag, kakel- och andra plattor både för inredning och fasader. I synnerhet i början av karriären arbetade han också med grafiska uppdrag. Dessutom tecknade och målade han samt gjorde skulpturer och reliefer nu och då. Det är förstås omöjligt att fullständigt kartlägga en så rik produktion. Men vissa nedslag på några för Aalto karakteristiska föremål, går det att göra. Alvar Aalto föreläste, höll föredrag och skrev artiklar, så det är också möjligt att ringa in vissa återkommande idéer, ideal och tänkesätt bakom hans formgivning, sådant som han själv har pekat på. I mina nedslag i den stora produktionen koncentrerar jag mig på inredning och föremål, närmast möbler lampor och lite glas.

Alvar Aalto.

Foto Eino Mäkinen, Alvar Aalto-stiftelsen.

en öppen gårdsplan med staket mot gatan. Det var en modell, som Alvar Aalto senare ofta återkom till i sitt arbete som arkitekt, modellen kom att bli ett ideal för Aalto. Idén med en kringgårdad innergård, eller i sydliga länder ett atriumutrymme inne i huset, förstärktes under Aaltos senare resor i Italien.

Våren 1916 blev Alvar Aalto student. Redan från tidig barndom var han inställd på att bli arkitekt. På hösten efter avslutad skolgång, flyttade han till Helsingfors, där han blivit antagen vid Tekniska Högskolans arkitekturlinje. Aaltos studier blev fördröjda på grund av inbördeskriget där han deltog på den vita sidan. Men 1921 fick han i alla fall sin arkitektexamen i Helsingfors.

Aalto var intresserad av konsthantverk och konstindustri redan under studietiden och hade från början ambitioner på området. Inredningsarkitekten Arttu Brummer-Korvenkontio och armaturernas mästare på den tiden, Paavo Tynell, var hans goda vänner och design var ett ständigt återkommande samtalsämne mellan vännerna. Under studietiden brukade Aalto också på söndagsmorgnarna delta i undervisning och måla i konstnären Eero Järnefelts ateljé. Under resten av sitt liv fortsatte han att ägna sig åt det fria skapandet i form av frihandsteckning, måleri, reliefer och skulptur. Han såg arkitektur, teckning, måleri och skulptur som grenar på samma träd – arkitekturen utgjorde enligt honom själva stammen, därifrån utgick de andra konstformerna.

Uppväxt och studier

Alvar Aalto föddes den 3 februari 1898 i Kuortane – en by i Österbotten, Finland. Han var äldsta sonen i en liberal, tvåspråkig familj, mamma Selma, född Hackstedt talade svenska och pappa Johan Henrik, – allmänt kallad J.H. Aalto, finska. Småningom var barnen fyra; tre pojkar och en flicka. Till att börja med bodde familjen i den sydösterbottniska byn där han föddes. Men när Aalto var fem flyttade familjen till Jyväskylä. En orsak var att det fanns lämpliga skolor där i motsats till situationen ute på landsbygden.

Familjens hem i Jyväskylä bestod av en stadsgård. Bostads- huset och diverse andra hus för olika ändamål var placerade kring

Nära samarbete med hustrun

Egentligen är det lite konstgjort att försöka peta isär helheterna: Aaltos byggnader, inredningar och formgivning av de enskilda möblerna och föremålen i olika hus, eftersom allt vanligen hängde så organiskt ihop och det mesta planerades som platsspecifika helheter. Dessutom arbetade Alvar Aalto tätt ihop med både sin första hustru arkitekten Aino född Marsio (1894-1949) men delvis också med sin andra hustru arkitekten Elissa född Mäkinieni (1922-1994), som på egen hand drev byrån efter Alvar Aaltos död och såg till att de beställningar byrån då hade blev slutförda. Alvar Aalto ritade byggnaderna. Men det är inte alltid helt klart vem, som sedan arbetade mera med vilket föremål i inredningarna – han eller Aino Aalto. Arbetet på Aaltos arkitektbyrå byggde nämligen på diskussioner och samarbete. Dessutom valde paret Aalto redan från början att ha sin byrå i nära anslutning till hemmet, vilket ytterligare underlättade samarbetet mellan makarna och också andra både arkitekter och studeranden, som jobbade och praktiserade på byrån.

Allmänt kan man säga att Alvar Aalto var den nyskapande visionären, alltid redo för nya och till och med våghalsiga experiment. Dessutom hade han en osviklig formkänsla som märks speciellt bra i hans design och inredning. Han kom också väl överens med hantverkare och lyssnade på deras råd när de hjälpte honom att åstadkomma det omöjliga han eftersträvade i diverse material.

Aino Aalto var å andra sidan den praktiska och systematiska, som ofta såg till att saker och ting verkligen förverkligades. Det var också hon som ritade rent de flesta arbetsritningar, som behövdes på byrån. Dessutom ägde Aino Aalto redan tidigt en kamera och dokumenterade alla byråns projekt redan under byråns allra första tid. Hon hade också tidigt intresserat sig för träarbeten och gått en snickarutbildning, hon hade en känsla för träet som material. Men vanligen använde hon sig inte av Alvar Aaltos berömda bójträteknik i sina egna möbler.

Skillnaden mellan Aino och Alvar Aaltos temperament och läggning som formgivare, kommer åskådligt fram genom deras olika bidrag till ett par glas-tävlingar under 1930-talet. I den ena tävlingen vann Aino Aalto andra pris i Karhula glasbruks tävling 1932. Hennes bidrag kallas "Bölgeblick" och består av en servis vardagsföremål i pressat glas. Allt går att stapla, det går bra att hålla ur tillbringaren utan att spilla, samtidigt är den bekväm att hålla ur. Kärnen kan också utan problem tvättas i diskmaskin – trots att diskmaskiner inte användes i stor utsträckning när serien kom till. Allt är väl genomtänkt, praktiskt och visar dessutom upp en finstämd estetik, som liksom det funktionella greppet håller än i dag. Aino Aaltos tävlingsskiss är ordentlig och exakt, den ser ut precis som en arbetsritning skall se ut. Serien visades också på Milanotriennalen 1936, där belönades den med guldmedalj.

Under samma årtionde deltog också Alvar Aalto i en av Karhula glasbruks tävlingar 1936. Man sökte ny finsk design för världsutställningen i Paris år 1937. Han deltog med en skiss av en vas, som utgörs av en fri böljande form gjord med krior på pappbitar i olika storlek och färg, de har kombinerats till ett collage – ett konstverk i sig – men är långt ifrån en typisk exakt arbetsritning. Hela tänkesättet är radikalt och nyskapande. Han vann med sitt bidrag "Eskimorindens skinnbuxa". Förslaget ledde direkt vidare till den vas, som senare kom att kallas Savoy vasen. På restaurang Savoy i Helsingfors använde Aalto den för första gången i praktiken i en miljö, som han själv formgav. Vasen säljs också fortfarande i olika storlekar och färger. Alla som har en sådan vet att den lämpar sig lika bra för en enda kvist, som för en jättebukett, blomsteruppsättningarna kan varieras i det oändliga. Till att börja med blåstes den nyskapande mjukt böljande vasen i träformar. Men träet kunde ge ojämnheter på glasytan, så sedan 1954 använder man metallformar. Både funktionella krav och en aldrig tidigare skådad suverän estetik fungerar än i dag. Men vasen är inte gjord för att staplas i ett skåp, utan för att vara ett personligt blickfång och slå betraktaren med häpnad. Ändå är den inte gjord med enbart det dekorativa formspråket för ögonen. Aalto har som alltid utgått från funktionen, att visa upp blommor och kvistar samt vara ett konstverk, en skulptural form i sig själv. De funktionerna fungerar exemplariskt än idag.

Båda makarnas insats var viktig för dem båda två och för Aaltos byrå. Aino Aalto kom att göra en egen betydande karriär, som konstnärlig ledare och senare verkställande direktör för företaget Artek, där paret var grundande medlemmar.

Vasen Savoy. Foto Susanna Terho, Mellersta Finlands Museum, Jyväskylä.

Alvar Aaltos byrå

Alvar Aalto flyttade tillbaka till sin hemstad Jyväskylä hösten 1923. Han startade genast en egen arkitektbyrå, men hade svårt att få banklån. Därför tvingades han börja anspråklöst i ett hyrt rum, som var både bostad och byrå på samma gång.

Ganska snabbt fick Aalto en medhjälpare. Hans studiekamrat Aino Marsio den blivande husfrun, var egentligen anställd hos stadens enda andra arkitekt, men hon övergick snabbt i Aaltos tjänst. Ett år senare, hösten 1924 gifte de sig.

Under bröllopsresan åkte Aino och Alvar Aalto till Italien och Schweiz. Då hade den några år äldre hustrun redan besökt Italien med en grupp kvinnliga kolleger. För Alvar Aalto var det första besöket med för resten av karriären betydelsefulla intryck och insikter. Paret såg byggnader med en atriumgård ett omgärdat uterum i mitten av huset och tog intryck av den italienska piazzan. För Alvar Aalto blev det en variant av barndomshemmets öppna gårdsplan. En idé som han som sagt också utnyttjade ofta i sin arkitektur, både när han planerade privata villor och ibland också när han ritade offentliga byggnader, som exempelvis Folkpensionanstaltens hus med omgärdade trädgård från 1953-1956 och Järnhuset på Centralgatan från 1951 med sin piazza, båda två i Helsingfors.

Under bröllopsresan stärktes hans beundran för de gamla italienska städerna och för klassiska byggnaders harmoniska proportioner. Det var en inspiration som senare märks i hans rytmiskt strukturerade fasader, Enso Guzeits före detta huvudkontor i Helsingfors hör till dem.

Det var mest av praktiska orsaker i samband med Aaltos uppdrag, som familjen flyttade till Åbo i juni 1927. Alvar Aalto hade vunnit en tävling där uppdraget gällde ett hus för Sydvästra Finlands Lantbruksproducenters Förbund på en tomt i staden. Aaltos stannade i Åbo till hösten 1933.

Både familjen och byrån flyttade då till Helsingfors. Tre år senare flyttar de in i ett hus de själv har ritat i förorten Munksnäs. Både byrån och hemmet finns som vanligt i samma byggnad.

Trots sina framgångar på många håll i världen, hade Aalto inte då ännu planerat en enda offentlig byggnad i Helsingfors. Hemmet och ateljén i Munksnäs finns kvar och är i dag museum.

Restaurang Savoys inredning vid Södra Esplanaden 14, var i alla fall makarna Aaltos verk in i minsta detalj, trots att de inte planerade själva byggnaden. Inredningen förverkligades 1937 och har bevarats till våra dagar. 1941 vann Alvar Aalto en tävling om nedgången till ett befolkningsskydd mitt i staden vid Skillnaden. Det ursprungliga förslaget förverkligades inte, på grund av kriget. En trappa och nedgång byggdes och Aalto planerade en tillfällig träbyggnad över trappan Först 1951 byggdes en modifierad paviljong till det som idag är en parkeringshall. Resultatet blev inte riktigt som Aalto hade tänkt sig. Idag är dessutom glasörrarnas karakteristiska böjda bronshandtag stulna. Samtidigt byggdes också Järnhuset på Centralgatan. Där och i ett antal andra hus kan samma dörrhandtag ännu beundras.

Från klassicism till modernism

Aaltos levnadstecknare konsthistorikern, filosofie doktor Göran Schildt, som också var god vän med Alvar Aalto, nämner att Aaltos formgivarproduktion på 1920-talet omfattade mest möbler som gick i nyklassisk stil. Från 1927 vände Aalto ändå ryggen åt den riktningen och såg framåt mot först funktionalismen, ganska snabbt rörde han sig vidare mot modernismen.

Förutom den italienska klassicismen var det också andra tankar, som upp- tog Aaltos intresse, redan i början av karriären. Han var övertygad om att en byggnads form skulle bestämmas av den praktiska funktionen. I inredningarna tänkte makarna på samma sätt, det var funktionen som var utgångspunkten och den viktiga första impulsen till planeringen. Aalto talade själv ofta om "den lekande människan" och ville alltid ha en oväntad lekfull ny överraskning i sina byggnader.

För Alvar Aalto var det typiskt att alltid utgå från människan och människans proportioner i sin arkitektur och formgivning. Det syns speciellt tydligt i hans privata bostäder och hus. I dem finns det ofta sinnliga, mjuka former och böljande linjer. Samma element återkommer i många föremål: I lampor, stolar, vaser och skålar. Börjande från Pemar- stolen, speciellt versionen med stoppning - är många fätöljer mjuka, med rundade armstöd i böjträ. Att slå sig ner i en sådan är som att sjunka ner i en famn.

Åren 1928-1933 arbetade Aalto med sanatoriet i Pemar och om inte förr så åtminstone då föds Alvar Aalto som helhetskonstnär. På tuberkulosjukhuset planerade hans byrå allt in i minsta detalj. Själva byggnaden naturligtvis och hur den placerades bland tallarna, så ljuset skulle falla som han ville inne i byggnaden. Där ville han ha så mycket naturligt ljus som möjligt och det var viktigt att beakta hur ljuset rörde sig inne i huskroppen under dygnets timmar, samt under olika årstider. Aalto hade förmågan att ta husets inre rymd helt i besittning och förstod hur det skulle bli att röra sig där.

Han planerade också inredningarna i sin helhet. Det betydde alla möbler: stolar, bord, sängar, klädskaåp, armaturer, lavoarer. Ja, till och med dörrhandtag och värmeelement planerades av Aaltos byrå – när det gällde inredningen var Aino Aalto till stor hjälp – men oftast med Alvar Aaltos visioner för ögonen.

Senast nu steg Alvar Aalto in i både funktionalismens och modernismens världar. När han planerade patientrummen, råkade han själv bli sjuk. Medan han låg i sängen upplevde han på ett helt konkret sätt till exempel hur lampor och andra föremål fungerade i praktiken, när allt syns nerifrån av en sängliggande patient. Då märkte han också hur lampornas ljus spreds i rummet och om patienten i sängen blev bländad. Det var sådana konkreta erfarenheter han använde sig av när han formgav sina klassiska lampor. Fönstren i patientrummen går lågt ner, så patienterna ska kunna titta ut trots att de ligger i sängen. Patientrummens lavoarer har en rund form för att dämpa ljudet av rinnande vatten för att inte störa de sängliggande patienterna.

Den kända Pemarkstolen i laminerat trä, med kombinerade ben och armstöd i böjträ, konstruerades speciellt för att underlätta och stödja andningen hos de lungsjuka patienterna.

Alvar Aalto tänkte också på färgernas funktion i sjukhusets inredning. Därför är trappstegen solgula. Det är de inte i första hand, med tanke på den dekorativa effekten. Istället tänkte sig Aalto att färgen skulle ge patienterna en inre livfullhet och energi, helt i enlighet med dåtida färgfilosofers slutsatser. Aalto tänkte knappast på deras tankar och slutsatser, men färger och deras förmåga att påverka människan var något som väckte allmänt intresse kring sekelskiftet samt decennierna därefter. Trappstegen är också låga av funktionella orsaker, det skulle kännas lätt för patienterna att gå uppåt till de högre våningarna.

Sensuella lampor

Alvar Aalto formgav olika slag av lampor: pendellampor, vägglampor och golvlampor. Lampornas form är ofta rund och ger ett sensuellt, nästan erotiskt intryck. Själva ljuskällan är alltid dold, men ljuset sprids genom perforerade bårder eller lameller.

En välkänd Aalto-lampa är pendellampan i mässing A 330. Den skapades ursprungligen för restaurang Savoy i Helsingfors år 1936 och kallas "Golden bell". Den visades också på världsutställningen i Paris 1937. Med små förändringar framställs den fortfarande, men nu görs den också i stål och i färg. Hemligheten med den här lampan är den perforerade bården i nedre kanten av "klockan" - den sprider ljuset på ett mjukt sätt utan att blända. Igen syns den sinnliga mjuka formen, så typisk i Aaltos produktion. Lampan är mjukt rundad och sensuell men samtidigt är den stringent och exakt till fomen. Samma lampa kan också monteras som vägglampa.

Andra kända pendellampor av Alvar Aalto är den likaså mjukt rundade A333 "Rovan", som en glödande fruktbarhetssymbol lyser också den upp rummet utan att blända någon. Lampan A331 "Bikupan" riktar genom sina perforerade bårder ljuset både ut i rummet och neråt på ett mjukt och stämningfullt sätt, även den lampan är till formen rundad.

En annan klassiker är golvlampan A 805 "Änglavinge" från år 1954. Den skapades för "Folkpensionsanstalten" i Helsingfors. I den kombineras svart läder, mässing och tunna målade metall-lameller i skärmen.

Det sensuella formspråket, som många lampor visar upp finns också i glasföremål och ofta i möbler. Det är intimt, mjukt och levande med hög mysfaktor. Formerna kan ha en direkt koppling till naturens former De är också någonting helt annat än det ofta storslagna nästan militäriskt pampiga formspråk som ibland kan upptäckas i offentliga byggnader, men det är en annan historia.

Ovan: Lampor. Foto Maija Holma, Alvar Aalto-museet, Jyväskylä.

Nedan: Salle à manger, 2015, från serien *Les Femmes de la Maison Carré*.
Foto: Elina Brotherus.

Aaltos visioner om möbler

Alvar Aalto hade redan från början vissa mål, som han ville uppnå när han formgav sina möbler. De skulle helst gå att variera på olika sätt. Stolarna kunde vanligen framställas både i till exempel enbart trä, men de kunde också förses med stoppning, eller lösa kuddar. Ibland varierade han storleken, så de kunde framställas i serier för både vuxna och barn. Olika delar kunde enkelt ändra dimension så ben kunde vara högre eller lägre beroende på om man ville ha ett högt eller lågt bord. Helst skulle stolarna gå att stapla på varandra för att spara utrymme. Han gick också in för att skapa enskilda möbler istället för hela möblemang. Tidigare hade olika hela möblemang ofta sålts för till exempel matsalar, vardagsrum och sängkammare. Aalto var intresserad av att formge möbler, som kunde serieproduceras i större antal – inte enbart som enskilda mer eller mindre handgjorda pjäser. Möblerna skulle gärna vara lätta och kunna flyttas samt kombineras på olika sätt också i små utrymmen. Efter kriget behövdes det mycket bostäder och de var oftast mycket mindre än de som fanns före kriget. Det var också viktigt att möblerna kunde lagras och transporteras i delar, samt att olika delar kunde kombineras på olika sätt för att bli stolar, pallar och bord. Aalto ville att möblerna skulle vara hållbara och lättskötta för att underlätta människornas vardag.

Som ung arkitekt inspirerades Alvar Aalto av den svenska arkitekten Gunnar Asplund. På art deco-utställningen i Paris 1925 hade Asplund presenterat en stol med en sammanhängande del i böjt trä; både ryggstöd och sits ihop. Stolen inspirerade Aalto, men den var väldigt dyr att tillverka för hand. Aalto arbetade på att förenkla idén och samtidigt få en billigare fabriksmässigt framställd möbel, som snabbare kunde serietillverkas i större mängder. I och för sig var ju böjt trä i möbler inget nytt, bland andra hade ju Michael Thonet presenterat sin stol Nr 14 redan 1859. Alvar Aalto arbetade på att göra en laminerad del med sammanhängande ryggstöd och sittdel, som han snart kombinerade med stålörnsben och fick på det sättet en helt fabriksmässigt framställd stol.

Till att börja med samarbetade Aalto med Otto Korhonen, som experimenterade med böjt trä i sin möbelfabrik. Men det var Aalto som hittade på att säga den del som skulle böjas i lameller med lim emellan. Det var ett nytt sätt att åstadkomma böjt trä och han fick patent på tekniken. Ett resultat av samarbetet blev det böjda L-benet, som är så typiskt för Aaltos möbler, det kunde användas på många sätt, bland annat för att bygga upp olika möbler och montera benet tillsammans med raka skivor och på det sättet enkelt få fram möbler med olika funktion. Det böjda benet underlättade lagringen av stora volymer i mindre delar och sänkte transportkostnaderna, det var allt sådant som sänkte priset.

Ovan: Stolar. Foto Maija Holma, Alvar Aalto-museet, Jyväskylä.

Till vänster: Stol. Foto Finlands Nationalmuseum.

Alvar Aalto återanvände ofta till sina tidigare idéer och uppfinningar och kunde utveckla dem i nya arbeten. Det böjda L-benet hittade han 1946 på att såga i tu på längden och böja det åt två håll och i vinkel foga ihop själva bendelen. Då uppkom det starka Y-benet och småningom också det solfjäderformade X-benet, de har samma fördelar som det ursprungliga L-benet, men ger större variationsmöjligheter. Då hade han fått två nya ben med ursprungligen samma utgångspunkt och variationerna blev ännu större.

1932 kom Fåtölj 41 i bøjträ i samband med att sanatoriet i Pemar byggdes. En annan Fåtölj 400 med stoppning kallas Tank-stolen, den kom samma år, liksom ett bord med mjukt uppåtböjda sidor på skivan, så instrument och annat som behövdes på sjukhuset inte skulle rulla ner på golvet. 1933 lanserades den ikoniska stapelbara trebenta pallen; en rund skiva med tre böjda L-ben. 1935 var det Stol 69 som stod i tur, en numera klassisk stol för matbord och runt biblioteksbord och den har också varit ett hållbart inslag i många skolors inredning. Det blev ett tjugotal fåtöljer, stolar och pallar genom åren, de räknas som klassiker och många framställs fortfarande, andra är eftertraktade fynd på auktioner.

Artek – bekvämt och hemtrevligt

Affären Artek grundades 1935. Namnet kom från det engelska ordet för konst samt teknik. Den viktigaste uppgiften för Artek var från början att presentera och sälja paret Aaltos möbler och annan formgivning. Grundare var Maire Gullichsen och Nils-Gustav Hahl tillsammans med Alvar och Aino Aalto. Som konstnärlig ledare och småningom verkställande direktör för Artek var Aino Aalto aktiv. Hon formgav möbler, glas och textilier. samt ordnade utställningar och gjorde uppköpsresor.

När det gällde textilerna höll Aino Aalto sig inte helt till Alvar Aaltos mera strikt geometriska mönsterideal, utan skapade också några mjukt blommiga tyger. De används nu på nytt i nya sammanhang och färgsättningar, som till exempel påslakan. På Artek valde man bort direkt dekorativa inslag, men renläriga purister var man inte ens i början av verksamheten. Textilernas uppgift i en Artek inredning är ju ofta att mjuka upp träets strama verkan. Men paret Aalto och Artek representerade inte en stelbent, rigid version av modernismen, istället var målet en fungerande, bekväm och hemtrevlig vardag för människorna.

En annan viktig uppgift för Artek var att presentera ny internationell konst för publiken i Finland. Konstmuseet Ateneum hade visat en utställning av modern fransk konst år 1927. Men det hade redan gått tio år sedan dess, när Artek i maj 1937 öppnade en utställning av fransk konst, Fernand Legér visades sedan i december samma år.

Alvar Aalto själv var inte villig att medge att han tagit intryck av andra samtida arkitekter. Han såg dem som medtävlare, men inte läromästare. Däremot nämnde han några av modernismens konstnärer, som hade inspirerat honom. Alexander Calders lekfulla mobiler, Fernand Légers fria formspråk och László Moholy-Nagys experimentella uttryck var sådant som Alvar Aalto intresserade sig för och deras konst visades också hos Artek.

Det är klart att Alvar Aalto också tog intryck av tidens strömningar och idéer inom arkitektur. Men han använde inte andra arkitekters lösningar direkt, som plagiat. De kunde ge en första impuls, som Aalto sedan arbetade vidare med och utvecklade – vanligen mot ett billigare och fabriksmässigare framställningssätt. Aalto träffade Gunnar Asplund redan 1923, Sven Markelius några år senare.

Congrés international d'architecture moderne (Den internationella kongressen för modern arkitektur) grundades 1928. Ingen kunde på eget initiativ bli medlem. Men 1929 fick Sven Markelius ett brev med en inbjudan och samtidigt frågan om han kunde föreslå någon annan nordisk arkitekt. Markelius föreslog Alvar Aalto och redan 1929 deltar Aalto i den andra kongressen, CIAM höll den då i Frankfurt. Kongressen intresserade sig i stor utsträckning för funktionalism, medan Alvar Aalto redan under tiden med planeringen av sanatoriet i Pemar (1928-1933) drogs till modernismens friare formspråk. CIAM gav honom ett stort internationellt kontaktnät, samt en inblick i den internationella arkitekturens strävanden och säkert också internationella uppdrag.

Åren 1945-48, tillbringade Alvar Aalto mycket tid i USA, dels som professor vid MIT, men också för att övervaka olika byggprojekt som hans byrå förverkligade. Aino Aalto arbetade sedan Artek grundades, som inredare på heltid. Men tyvärr blev hon svårt sjuk i cancer, hon opererades redan 1946. Maken hade kanske inte till fullo velat förstå situationens allvar, åtminstone hade han svårt att acceptera sjukdomens obönhörliga gång. Men på hösten 1948, stod det klart att inget mera kunde hejda sjukdomens framfart. Alvar Aalto reste hem från USA och återvände dit först 1963. Aino Aalto avled 13 januari 1949, en dryg vecka innan hon skulle ha fyllt 55 år. De följande åren blev tunga för Alvar Aalto, som helt gick upp i sitt arbete.

Under 1949 reste Alvar Aalto mycket, i Paris umgicks han med sina gamla vänner Le Corbusier, Léger och Brancusi. Samtidigt fick han nya vänner: Braque, Arp och Kandinsky samt Frankrikes återuppbyggnadsminister Eugène Claudius Petit och med André Bloc. Bloc hade grundat facktidskriften "L'Architecture d'aujourd'hui". Umgänget med de sistnämnda ledde till att dessa ordnade en stor utställning i Paris av Alvar och Aino Aaltos arkitektoniska verk. Det var ett för Aalto mycket stimulerande evenemang, som hjälpte honom på väg upp ur gropen han ramlat ner i efter hustruns död. Utställningen förverkligades följande år.

NT-INTERVJUN

HON FICK SITT DRÖMJOBBS, MEN DET ÄR TUFFT

Samtal med Elina Valtonen, Finlands utrikesminister

Elina Valtonen blev utrikesminister i Petteri Orpos borgerliga regering som tillträdde i fjol somras. Valtonen är liksom Orpo samlingspartist och även Finlands färska president, Alexander Stubb, har sin bakgrund i Samlingspartiet. Det är tre sinsemellan bekanta partikamrater som nu leder Finlands utrikespolitik och för in landet på en ny linje kallad värdebaserad realism.

Tommy Westerlund, fd. ledarskribent vid *Hufvudstadsbladet*, har träffat Elina Valtonen.

43-åriga Valtonen är som klippt och skuren för utrikesministerposten.

Hon var ansvarig för utrikespolitiska frågor inom Samlingspartiet under den föregående regeringen då hennes parti var i opposition. Hon är oerhört språkkunnig och talar flytande utöver finska även svenska, engelska, franska och tyska, som är som ett andra modersmål för henne. Hon gick fem år i skola i Tyskland då hennes pappa jobbade som pressattaché på den finländska ambassaden på 1990-talet. När familjen flyttade tillbaka till Finland fortsatte hon i tyska skolan i Helsingfors.

Valtonen är både diplomingenjör och ekonom och jobbade i Köpenhamn och London inom banking innan hon gick med i politiken.

Elina Valtonen.

Foto: Lauri Heikkinen, Statsrådets kansli.

Hon har varit riksdagsledamot i tio år och i de två senaste valen hörde hon till landets främsta röstmagneter.

Elina Valtonen medger att arbetet som utrikesminister är hennes drömjobb.

“Det känns inte så varje dag, det innebär jättemycket ansvar. Redan första dagen som utrikesminister var jag i Stockholm

och andra dagen i Tallinn. Några dagar senare, under midsommar, gjorde Prigozjin och hans Wagnersoldater sin marsch i Ryssland och måndagen efter samlades alla EU-utrikesministrar till möte på grund av det. Och så har det fortsatt. Inte minst kriget i Ukraina och alla hybridhot mot Finland har sysselsatt mig mycket. Men trots allt, att vara utrikesminister är ett drömjobb för mig.”

Valtonen hade varit ansvarig för utrikespolitiska frågor inom sitt parti i några år då Samlingspartiet var i opposition. Hon ledde också den utrikespolitiska arbetsgruppen i regeringsförhandlingarna. Det var alltså bäddat för att hon skulle få ministerportföljen.

Valtonen säger att det trots allt kom som en överraskning att hon blev utrikesminister.

“Man kan ju inte veta hur portföljerna kommer att fördelas. Petteri Orpo ringde två-tre dagar innan regeringen bildades och då svarade jag – vilken ära!”

I Finland leds utrikespolitiken av regeringen och presidenten, i samverkan, som det heter i grundlagen. Det innebär att inte minst utrikesministern och presidenten rimligen bör samarbeta intensivt. Då Elina Valtonen tillträdde hette presidenten Sauli Niinistö, men han fick efter tolv år på tronen en efterträdare i vintras i Alexander Stubb.

Märks det att vi har en ny president?

“De två är förstås olika personer och olika typer. De har också kanske lite olika synpunkter, även om skillnaderna inte är så stora. Det var jättebra att få jobba med Sauli Niinistö under min första tid. Han hade då varit president i elva och ett halvt år. Jag hann lära mig mycket under mina första månader då han ännu var president. Det var mycket viktigt speciellt i en tid då vi har krig i Europa och svårigheter med vår östra granne. Med Alex Stubb är det viktigt att han arbetar på sitt sätt och med den nya utrikespolitiska linjen som han kallar värdebaserad realism.”

President Stubb har konstaterat att Finlands utrikespolitiska linje går från en aktiv stabilitetspolitik mot en värdebaserad realism och betonar en aktivare roll.

Det syns också i Finlands nya säkerhetspolitiska redogörelse. Valtonen konstaterar att fastän så mycket har förändrats i omvärlden sedan den förra redogörelsen godkändes för fyra år sedan finns exakt samma värderingar kvar som grund och det inbegriper den värdebaserade realism Stubb har myntat.

Det har visat sig vara lite oklart, även bland politiker, vad begreppet egentligen innebär. Det framgick bland annat i riksdagen då den nya redogörelsen behandlades där för en tid sedan.

Är du helt på det klara med vad Stubb egentligen avser med uttrycket?

“Jag måste säga att till en början var det inte så tydligt för mig heller. Men vi har pratat mycket om det med presidenten och jag har haft många tillfällen att gå djupare in i begreppet. Det var viktigt att också riksdagen gavs tillfälle att diskutera det. På ett sätt ser jag att det finns en bred överenskommelse om begreppet “värdebaserad realism” och att alla riksdagsledamöter nu har en bättre bild av vad det är fråga om, även om inte presidenten själv har varit i riksdagen för att svara. Det är nog så att våra värderingar är desamma som under de senaste årtiondena – rättsstatsprincipen, demokrati, jämlikhet och mänskliga rättigheter är centrala. Vi lever nu i en ny tid, fastän vi har blivit Natomedlem måste vi kunna samarbeta också med länder som inte ser lika som vi på världen”.

Vad innebär det rent praktiskt för det utrikespolitiska arbetet att vi agerar enligt en värdebaserad realism och ska vara en aktivare aktör på den internationella scenen?

“Det syns kanske tydligast genom ett exempel. Jag var i augusti tillsammans med mina nordiska kolleger i Västafrika. Resan gjordes på Sveriges initiativ. Det är fråga om någonting som kallas “outreach”. Det vi vill göra är att prata om situationen i Europa och hur viktigt det är att vi kan hålla fast vid internationell rätt och den regelbaserade ordningen. Det tycker alla, så måste det vara. Men det är viktigt att höra hur det ser ut ur Afrikas synvinkel i till exempel Sahelområdet där Ryssland har stort inflytande, som dessutom har fördjupats under det senaste året.

Vi tittade på framtiden på ett positivt sätt och konstaterade att vi kan göra så mycket tillsammans – handel och investeringar. T.ex Nigeria har nu 220 miljoner invånare och dubbelt fler 2050. Landets regering väljer, men vi ska alltid ha alternativ till deras handel – demokratiska alternativ. De väljer sedan själva bland alternativen”.

Den finländska försvars- och säkerhetspolitiken förändrades dramatiskt då alliansfriheten för ett och ett halvt år sedan utbyttes till ett medlemskap i Nato. Har Finland hittat sin plats i Nato? Hurdan är den i dag och förhoppningsvis i framtiden?

“Ja, Finland har hittat sin plats och vi ser att vi nu befinner oss i det sällskap vi tillhör. Integrationen är bra i gång och det är mycket viktigt att vi förstår hur mycket alliansen och alla allierade respekterar allt vi kan erbjuda. Det är väldigt värdefullt att kunna säga att vår höga försvarsvilja inte gäller bara vårt eget land utan också våra allierade.”

Utrikesminister Valtonen målade under ambassadörsdagarna i början av hösten upp en dyster framtidsbild för Putins Ryssland och sade att Ryssland verkligen inte har tiden på sin sida.

Kan du utveckla den tanken lite?

“Jag har analyserat det ganska mycket, speciellt den gångna sommaren. Putin verkar tänka att tiden i Ukrainakriget är på hans och Rysslands sida. Kanske finns det många också i västvärlden som tycker lika. Men så är det nog inte. Kanske är det så att Ryssland kan vara starkt i Ukraina de kommande månaderna, men om vi tittar lite längre framåt så är det nog så att den ryska ekonomin som nu baserar sig på krigsekonomi och oljeexport, inte är konkurrenskraftig och hållbar en längre tid.

Historien har visat att man några månader eller år kan överleva med rådande system. Jag säger inte att det kommer en stor kollaps plötsligt, men med fem-tio års perspektiv är tiden verkligen inte på Rysslands sida. Framtiden kommer att innebära mera ickerysk olja på marknaden, vilket sänker priset. Krigsekonomi är en form av planekonomi och en sådan statskapitalism är inte hållbar.”

Ryssland har utfört olika former av hybridattacker mot flera Natoländer, också Finland. Rysslands hybridpåverkan mot Finland har efter hand ökat betydligt. Ett exempel på det är den instrumentaliserade migrationen vid östgränsen.

Hybridpåverkan kommer sannolikt inte att minska inom den närmaste framtiden, även om intensiteten och instrumenten mot Finland varierar.

Vad kan vi vänta oss ytterligare?

“Vi kan naturligtvis inte förutse Rysslands agerande – det finns ingen kristallkula här. Men Ryssland fortsätter sitt aggressiva anfallskrig mot Ukraina och ser inte ut att ändra sin politik. Vår nuvarande bedömning är att det ryska hybridhotet också är långvarigt – även om intensiteten och urvalet av metoder kan variera.

Finland, EU och Nato har klart fördömt Rysslands beteende och agerar för att bekämpa det. Stödet till Ukraina är en del av detta – Rysslands agerande hindrar inte vår beslutsamhet och vårt stöd till Ukraina. I alliansen har vi beslutat om fortsatta åtgärder för att individuellt och kollektivt bekämpa Rysslands hybridhot eller hybridåtgärder och fortsätter den intensiva samordningen.

Som svar på Rysslands destabiliserande åtgärder utomlands driver vi arbetet för att skapa ett nytt sanktionssystem i EU. I Finland satsar vi fortfarande nationellt på vår egen resiliens.”

Vilka är de största hoten överhuvudtaget mot Finland inom de närmaste fem åren?

“Det är svårt att på detta sätt förutspå de största hoten mot Finland. Som vi såg med coronapandemin kan det uppstå kriser som vi inte har kunnat förutspå. Det var också ganska få av oss som förstod att Ryssland skulle börja

ett fullskaligt krig mot Ukraina. Alla hot infaller ju inte inom utrikespolitiken men det är viktigt att komma ihåg att nästan alla tänkbara kriser har en internationell dimension.

För närvarande utsätts Finland inte för något direkt militärt hot, men vi måste vara beredda på användning av eller hot om militärt våld mot vårt land.

Som medlem i Nato bereder sig Finland på att ta emot bistånd från sina allierade och att ge bistånd till sina allierade. Finland deltar fullt ut i all verksamhet inom Nato, inklusive uppgifter i Natos kollektiva försvar i fredstid, och förbinder sig till Natos 360-gradersperspektiv, det vill säga hela alliansens, avskräckning och kollektiva försvar. Det är den bästa garantin för vår säkerhet.”

Du har konstaterat att vår främsta prioritet är att få slut på kriget i Ukraina. Hur ska det gå till och en hurdan fred tycker du att kunde vara acceptabel?

“Utöver materiellt bistånd är vårt politiska stöd till Ukraina betydande. I detta avseende spelar vårt stöd för Ukrainas initiativ för en rättvis och hållbar fred en viktig roll.

Det är av avgörande betydelse att freden byggs upp på en hållbar och rättvis grund. I annat fall kan Ryssland tänka att landet har lyckats i sitt krig och få bekräftelse på att användning av maktmedel är rätt sätt att främja målen även i framtiden.

Ukrainas initiativ för fred motsvarar Finlands syn på hållbar och rättvis fred och ger Ukraina handlingskraft i den kommande fredslösningen. Framför allt är det här fredsinitiativet tills vidare det enda fredsinitiativet för Ukraina som respekterar FN-stadgan och internationell rätt.

Nu måste stödet till fredsinitiativet fortsätta och intensifieras av Ukraina och alla stater som stöder Ukraina”.

Situationen i Mellanöstern är svår och i Gaza katastrofal. Finland har inte erkänt en palestinsk stat, trots att närmare 150 länder redan har gjort det, bland annat Sverige, Norge och Island. Både Finlands president och utrikesminister Valtonen har sagt att det inte är rätt tidpunkt nu.

Vad väntar Finland på? När är rätt tidpunkt?

“Tre nordiska länder har erkänt Palestina, men det har inte lett till hållbar fred i regionen. Vi kommer att göra det och vi kommer att hitta rätt tidpunkt för erkännandet. Men det viktigaste just nu är att det blir eldupphör, att man får till stånd en överenskommelse mellan Israel och Hamas.

Jag var optimistisk hela sommaren, men Hamas vill inte förhandla. Frigivandet av gisslan skulle vara den första och viktigaste punkten. Det måste ske innan förhandlingar för en hållbar fred kan börja.

Det andra är att den palestinska administrationen måste stå på egna ben för att kunna förhandla. För att det ska kunna ske måste också Israel betala de skattemedel som tillhör Palestina. Om det inte finns pengar att betala t.ex. för sjukvården så kommer palestinerna att ha ännu mindre förtroende för den palestinska administrationen och vänder sig kanske i stället till Hamas.

Vi evaluerar hela tiden kring tidpunkten, men ovanstående borde ske innan det är möjligt. Om det uppstår en process för hållbar fred, baserad på tvåstatsmodellen så kunde jag tänka mig att genast i början av den, tillsammans med några andra länder, erkänna staten Palestina”.

Finland är nästa år ordförande i Nordiska ministerrådet. Hur kan samarbetet med de övriga nordiska länderna ytterligare fördjupas, inte minst inom försvars- och säkerhetspolitiken?

“Finland har långsiktigt betonat vikten av nordiskt samarbete. Vi arbetar aktivt för att fördjupa den nordiska integrationen och strävar till att undanröja gränshinder mellan de nordiska länderna.

Vår gemensamma vision är att Norden ska bli världens mest hållbara och integrerade region före 2030. Främjandet av samhällssäkerheten kommer att vara en viktig nationell prioritering under ordförandeskapet.

För Finland är det viktigt att stärka de nordiska ländernas kriställighet och främja en övergripande och omfattande beredskap för olika kriser och hybridhot. Det är positivt att man under de senaste åren har fäst större uppmärksamhet vid att stärka samhällssäkerheten inklusive både resiliensen och beredskapssamarbetet.

Det nordiska samarbetet i ministerråden omfattar olika politikområden och ger därför goda förutsättningar för att främja den civila beredskapen och resiliensen i Norden”.

Tommy Westerlund

FÖR EGEN RÄKNING

NORDISKA TILLSTÅNDET ÅR 2024: Våra länders rikedomar gör oss mindre benägna att flytta inom Norden

Rolf Elmér. Foto: Nordregio.

Att vila blicken på en karta ger ro för ögonen. Oavsett om vi vill studera det som håller oss samman eller skiljer oss åt. Eller bara jämföra olika länder, regioner eller kommuner. Det är en av anledningarna till att det nordiska forskningsinstitutet Nordregios biennala publikation – *State of the Nordic Region* fortfarande är en av de mest nedladdade publikationerna i det nordiska samarbetet.

Rolf Elmér är direktör för Nordregio, institut för regional forskning inom Nordiska ministerrådet.

Årets utgåva av *State of the Nordic Region* som är den tjugonde i ordningen, innehåller över 40 kartor med jämförande data inom demografi, ekonomi och arbetsmarknad på kommunal och regional nivå i Norden.

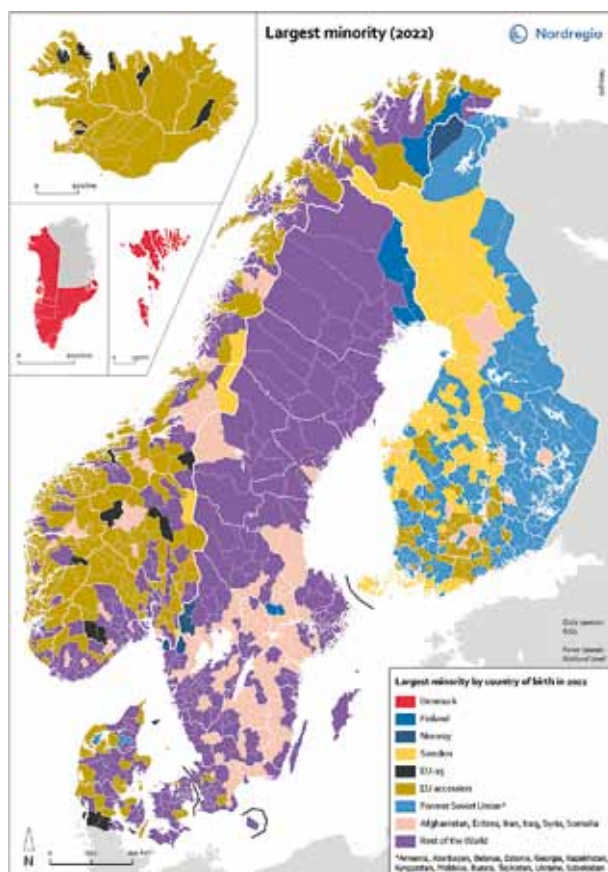
Så kartan är ett för sinnet och förståelsen viktigt verktyg. Det är inte underligt att kartor ansågs vara statshemligheter förr i världen. Redan kosmografen Fra Mauros karta från 1450-talet var omvälvande för sin tid och Cantinos planisfär smugglades från Portugal till Italien 1502 med den tidens samlade vetande om världens geografi. I kartor och loggböcker kan vi se att dåtidens transportleder och migrationsmönster i huvudsak var samma som idag. De stora vädersystemen har varit konstanta och transportledarna följer i stort sett samma rutter över världen idag som under de stora segelfartygens tid. I Norden har vi en geografi och en befolkningsutveckling som till viss del skiljer sig från det tätbefolkade Europa. Kartorna visar att vi bebor vidsträckta, glest befolkade länder med långa kuster och som omges av hav där vatten har varit en naturlig transportled som har bundit oss samman, men också skiljer oss åt. Samtidigt så har vi i Norden gått från att vara en relativt isolerad och homogen råvaru- och handelsbaserad befolkning till att under de senaste 30 åren blivit en av världens mest diversifierade befolkningar.

Två hundra år efter de stora geografiska kartläggningarna av världen inledades, ökade behovet av att beskriva och kartlägga befolkningens utveckling inom nationerna i Europa. Inte minst i Sverige med stormaktsambitioner och återkommande krig. Astronomen Pehr Wargentín, som av Erland Hofsten, i minneskriften från 1983, beskrivs som den svenska statistikens fader, var pådrivande för etablerandet av Tabellverket och utvecklingen av demografi

som forskningsgren. Dess huvudsakliga uppgift redan från 1749 var att samla in och analysera data om befolkningen i Sverige från församlingar och kyrkoböcker. Kyrkobokföringen hade inletts redan 1686. Kommittébetänkandet från 1755 hemligstämplades och man konstaterade att det bodde alldeles för få människor i Sverige (som då även inkluderade den östra rikshalvan Finland). Den ”gruveliga folkbristen” ledde till arbetskraftsbrist, höjda löner och att ”alla näringar försätts i ett vanmäktigt tillstånd”.

I årets utgåva diskuteras den minskande fertiliteten och ökande arbetskraftsbristen. Inte minst på landsbygden, där efterfrågan på arbetskraft ökar, men där statistiken visar en åldrande befolkning, minskande födelsetal och fortsatt utflyttning.

Utan den kraftiga migrationen till Norden under de senaste decennierna, så hade befolkningen i de nordiska länderna minskat. I kartan som visar de största minoriteterna i Nordens kommuner och regioner så kan man se varifrån migranterna kommer (Figur 1).

Figur 1: Största minoritet baserad på födelseland.

Geografisk närhet har fortfarande betydelse för migration, men med en stor andel utomnordiska och även utomeuropeiska migranter så har sammansättningen av de största minoriteterna ändrats. Endast en femtedel av de som migrerar från ett nordiskt land flyttar inom Norden. Europa och världen verkar locka mer än våra grannländer. Den ökande diversiteten ställer stora krav på politikutveckling för att de nordiska länderna skall nå den nordiska visionen om att bli världens mest socialt integrerade region år 2030.¹ Utvecklingen verkar just nu gå åt fel håll.

Med ökad samhällslig komplexitet kommer ökat behov av organisering. Varje land i Norden är indelat i olika nationella administrativa enheter som regioner och kommuner. På europeisk nivå försöker man enas om gemensamma beskrivningar som NUTS och LAU, inte utan svårigheter. Återkommande administrativa reformer försöker anpassa indelningarna till en förändrad demografi och en ökad delegering av ansvar av verksamheter till nivåer som ofta avses att vara närmare invånarna, inom vård, skola och omsorg. Detta är reformområden som följs noggrant av Nordregios forskare och experter på offentlig styrning och ledning.

Även om regioner och kommuner ibland slås ihop och skiljer sig åt så har de organisatoriska nivåerna varit mer eller mindre konstanta under senare tid. Samtidigt har diskussioner om ansvarsfördelning mellan stat, region och kommun aktualiserats, inte minst i samband med pandemi, krig i Europa och större samhällspåfrestningar som inflation, energi och kriminalitet och utmaningar för det klassiska nordiska välfärdssystemet.

Det finns något väldigt tillfredsställande i att titta på Norden i en av våra kartor från Nordregio. Man kan jämföra ekonomisk utveckling, demografi, population, få inblick i arbetsmarknadssituationen, hur många gröna jobb det finns och hur mycket vi flyttar mellan länderna.

I vår senaste rapport kan man läsa att det finns 66 regioner och 1133 kommuner i de fem nordiska länderna och självstyrande regionerna. Gränshinder har kommit och gått. Men det är inte ett alltför gammalt påfund med dagens gränskontroller. Under en tid i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet såg världen ut att knytas samman med kultur, vetenskap och nya transportmetoder som järnväg och ångbåtar. Väl beskrivet i Stefan Zweigs bok om *Världen av igår* där författaren nostalgiskt beskrev en västerländskt kulturellt integrerad värld. Efter första världskriget började många länder införa standardiserade pass och resehandlingar och nationsgränserna blev mer närvarande. Innan dess så kunde det räcka med ett rekommendationsbrev från en makthavande person till en annan för att den tidens eliter skulle kunna genomföra sin handelsresa eller sin peregrinering och studera i ett annat land.

¹ [Vår vision 2030 | Nordiskt samarbete \(norden.org\)](#)

Därför var det en stor och omvälvande samnordisk politisk händelse 1954, då de nordiska länderna enades om en gemensam arbetsmarknad² samt etablerandet av en nordisk passunion med början 1952 med avskaffande av inre gränskontroller mellan länderna 1958. Under de följande årtiondena har vi nordbor vant oss vid att röra oss fritt mellan länderna och i flera gränsregioner är arbetspendlingen nödvändig för fungerande företag och offentliga verksamheter. De gemensamma arbetsmarknader och samarbeten som byggts upp, drabbas därför hårt då tider av pandemier och organiserad brottslighet leder till återinförande av gränskontroller och mobilitetsbegränsningar för medborgarna.

Jag har alltid varit en praktiserande nordist och gick med i Föreningen Norden redan under studietiden i Lund då min institution samarbetade nära Niels Bohr Institutet i Köpenhamn. I början av karriären tillhörde jag sedan de få hundratal som jobbbendlade med flygbåtarna mellan Malmö och Köpenhamn innan länderna äntligen knöts samman av Öresundsbron. Gränsmobilitet och gränshinder blev därför tidigt en självupplevd historia.

Nordregio är sedan mer än 25 år tillbaka ett unikt kunskapscentrum för nordiska jämförande samhällsstudier och en brygga till motsvarande forskning i Europa. Nordregios betydelse för det nordiska samarbetet blev klart för mig sensommaren 2021 under ett kort uppehåll i den brinnande covidepidemin. På Christiansborg i Köpenhamn samlades alla medarbetare i det nordiska samarbetet för att fira det Nordiska ministerrådets 50 års jubileum.

Årets utgåva av *State of the Nordic Region* är den tjugonde i ordningen och den utgavs första gången 1986. Från början på svenska, men sedan början på 2000-talet på engelska för att den ska vara tillgänglig för hela Norden och även för internationella läsare.

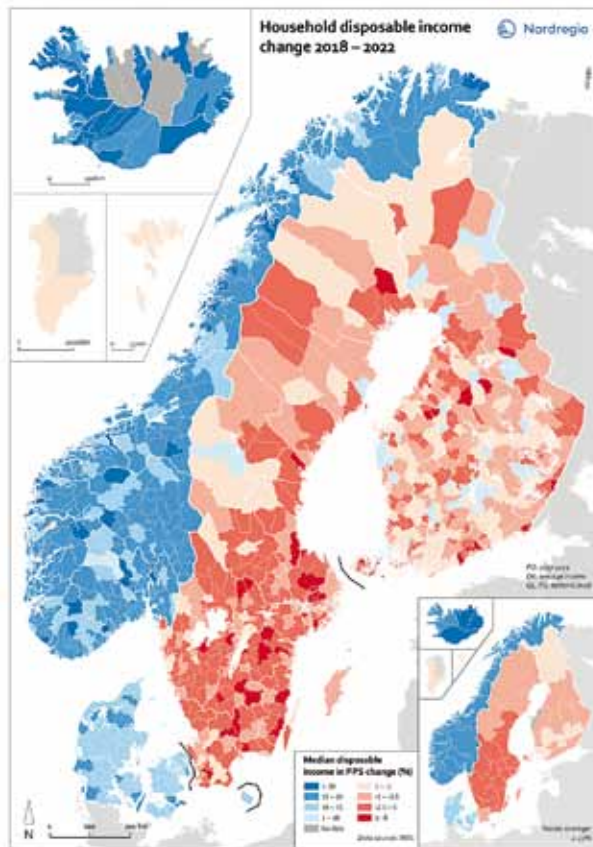
Även om engelskan börjar ta över alltmer som gemensamt nordiskt språkval så strävar det nordiska samarbetet att utveckla den nordiska integrationen och en gemensam nordisk kulturell identitet. Vad kan vi då lära oss från årets utgåva av *State of the Nordic Region* angående arbetsmarknadsintegrationen i Norden?

Den senaste statistiken visar att ungefär 50.000 människor arbetspendlar mellan de nordiska länderna varje vecka. Det är ungefär hälften av den arbetspendling vi kan se som genomsnitt i Europa mellan länderna. Om vi tittar på hur många personer som är födda i ett nordiskt land och som har flyttat till ett annat nordiskt land och bosatt sig så är den senaste statistiken 449.300 (2022) vilket motsvarar 1,6 procent av befolkningen i Norden. Sedan 20 år tillbaka så är andelen minskande främst för att migrationen till Norden från tredje land har ökat.

² The Common Nordic Labour Market 70 Years and Beyond | Nordregio

Att arbetsmarknadsintegrationen inte är större beror på flera faktorer, att vi har en speciell geografidär haven knyter oss samman, men också skiljer oss åt. Skillnader i språk, utbildningssystem, kultur och socialförsäkringssystem skapar upplevda och faktiska gränshinder för att söka ett jobb i ett annat nordiskt land. Det är också så att vi är jämfört med Europa är rika länder. Nordens BNP per capita är i genomsnitt 40 procent högre än i genomsnittet i Europa även om skillnaderna i hushållens köpkraft ökar kraftigt mellan länderna (Figur 2).

Vi har likartade och väl uppbyggda välfärdssystem som gradvis har utvecklats under hela 1900-talet, framför allt efter andra världskriget. Det gör att lokala försvagningar i arbetsmarknaden till stor del kan hanteras inom länderna. I samarbete mellan fackföreningar, stat och arbetsgivarorganisationer strävar parterna efter flexibilitet och utveckling. Det finns arbetsmarknadsåtgärder, omskolning, vidareutbildning, inte minst inom ny teknik. Man kan efter en tid finna en ny möjlighet för arbete i det land där man bor i stället

Figur 2: Förändring i hushållens köpkraft 2018-2022.

för att migrera till ett annat nordiskt land. Däremot kan vi se att vi har högre mobilitet inom länderna än vad vi har i genomsnittet Europa. Ungefär 15 procent av befolkningen flyttar varje år inom länderna i Norden.

När personer inte är tvingade att flytta för jobben så är det naturligt att migrationen minskar mellan länderna om det inte är något annat som lockar. Det säger en del om att nordborna inte ser ett mervärde i att flytta till ett annat nordiskt land. Vad betyder det för vår gemensamma historia, vårt gemensamma arv?

Under lång tid har fokus legat på Europa och inte på våra nordiska grannar. Det nordiska samarbetet har historiskt ökat i betydelse i kristider. Efter det första världskriget bildades Föreningen Norden 1919 och det Nordiska rådet 1952 efter det andra världskriget. Med samtliga nordiska länder som medlemmar i Nato ökar möjligheterna till samarbete även inom civil krisberedskap och våra möjligheter att samarbeta och lära av varandra.

Arbetet med fri rörlighet och att minska gränshinder är en grundpelare för den nordiska integrationen. En förutsättning är att utveckla tillgång till relevant statistik över gränsmobilitet mellan länderna där Nordiska Ministerrådet nyligen påbörjat ett större arbete i samarbete med Nordregio.

Det måste vara lätt och välkomnande för en nordbo att flytta till ett annat land. Att hitta en bostad, studera eller finna ett arbete. Det råder arbetskraftsbrist i många sektorer och i många regioner i Norden. Vi har haft en gemensam arbetsmarknad sedan 70 år tillbaka. Men det uppfattas inte som enkelt att flytta till jobb i ett annat nordiskt land.

Vi har olika skattesystem, socialförsäkringssystem och olika pensionssystem, men samtidigt till sin funktion så lika att det borde finnas lösningar om den politiska viljan finns. Så vi kan verkligen skapa världens mest integrerade region i Norden, där du kan ta ditt jobb med dig och arbeta var som helst.

Det vore väl något att jobba för i framtiden. En verkligt integrerad region. Nordregio är väl förberedda och redo att studera den i kommande utgåvor av *State of the Nordic Region*.

Rolf Elmér

KRÖNIKA OM NORDISKT SAMARBETE
 VAD HÄNDE MED
 DEN NORDISKA FREDEN?

Johan Strang.
 Foto: Veikko
 Somerpuro.

*Johan Strang är ny Krönikör för Nordisk Tidskrift.
 Han är professor vid CENS –
 Centrum för Norden-studier, Helsingfors universitet.
 Under vinjetten Krönika om nordiskt samarbete presenteras
 i NT inlägg i det pågående samtalet om det nordiska samarbetet.
 Johan Strang efterträder Anders Ljunggren som Krönikör i NT.*

Tidigare i höst deltog jag i Margretedagene på Akershus Slott i Oslo som arrangerades av Foreningen Norden i samarbete med de norska försvarsmyndigheterna. I sin fina översikt över det nordiska samarbetet inom Nato visade generalmajor Lars Huse en karta över norra Europa som han vänt på sidan så att väster var uppåt och öster nedåt. Avsikten var att åskådliggöra hur nära Norden ligger både Sankt Petersburg och Moskva. Budskapet var tydligt: Norden utgör den absoluta frontlinjen mellan det Natoskyddade väst och Ryssland.

Vladimir Putins krig mot Ukraina och Finlands och Sveriges medlemskap i Nato har utmanat många etablerade sanningar om vad Norden är och står för. En sådan är tanken om Norden som en speciell region av och för fred. Bortblåst är den gemensamma målsättningen om att skapa en region av låg spänning i Europas nordliga periferi. Istället betonar vi vår närhet till Ryssland och använder den som ett argument för upprustning, Nato-närvaro och nordiskt samarbete.

Den nordiska freden är en av de många föreställningar om Norden som lever kvar från kalla kriget. Två neutrala och tre Nato-länder delade målsättningen om att hålla stormaktskonflikten borta från norra Europa. Det officiella nordiska samarbetet var till skillnad från EU (EG, EEC) och Nato svagt då det gällde ekonomi och säkerhetspolitik, men starkt på områden som kultur, miljö och den sociala sektorn. Och genom ett aktivt engagemang i FN och i den tredje världen ville de nordiska länderna gärna också profilera sig som globala aktörer för fred. Norden var speciellt, ett undantag, och för många också ett alternativ.

Det nya Norden bygger inte längre på föreställningar om att vara unikt och annorlunda, utan på att vara en integrerad del av västvärlden, på att stå upp för dess värderingar och till och med gå i krig för dem om det skulle behövas. Tillsammans med Polen och de baltiska länderna, hör vi till de europeiska länder som stöder försvaret av Ukraina mest. Både Finland och Danmark deltog i Natos kärnvapenövning *Stedfast Noon* i oktober. Och i den finländska tidningen *Hufvudstadsbladet* diskuterar man flitigt framtiden för Ålands demilitarisering. Skulle det inte vara bättre om öarna var befästa?

Tanken om Norden som en unik fredsregion har varit i förändring en längre tid. Redan på 1990-talet började man lägga frågetecken till de nordiska ländernas politik under kalla kriget. I Sverige var det många som menade att landet genom sin neutralitetspolitik åkt snålskjuts på Nato sedan åtminstone 1960-talet. I Finland tog man med tilltagande emfas avstånd från finlandiseringen. Kulminationen kom med Nato-medlemskapet våren 2023 som bland andra av dåvarande chefen för Utrikespolitiska institutet och nuvarande Europaparlamentsledamoten Mika Aaltola välkomnades som att en lång period av självpålagd tystnad äntligen var över.

I Danmark var det Anders Fogh Rasmussens regeringar i början av det nya millenniet som ändrade kursen mot en mera aktivistisk utrikespolitik. Med tydlig hänvisning till inte bara fotnotspolitiken på 1980-talet, utan också kollaborationspolitiken under andra världskriget, menade han att Danmark aldrig mera skulle ställa sig utanför ”kampen mellem demokrati og diktatur”. Istället skulle man vara bland de första att rycka ut för att hjälpa USA sprida frihet och demokrati i världen.

Snart växte också säkerhetspolitiken fram som det mest centrala området för nordiskt samarbete. Den så kallade Stoltenberggrapporten har utan tvivel varit det mest uppmärksammade bidraget till diskussionen om det nordiska

samarbetet under 2000-talet. Samma år som rapporten kom ut, 2009, grundade de nordiska länderna paraplyorganisationen Nordefco för att koordinera sitt försvarspolitiska samarbete.

Finska och svenska jaktplan började flyga tillsammans med norska och att alltsammans skedde på Nato-grundvalar var inte en tillfällighet. Om Norden-argumentet under kalla kriget var ett sätt på vilket Danmark och Norge försökte hålla Nato, kapprustningen och kärnvapnen borta, blev det under 2010-talet ett sätt för Finland och Sverige att knyta sig an till Nato så mycket som möjligt utan att bli fullvärdiga medlemmar.

Visst är det både naturligt och bra att de nordiska länderna äntligen samarbetar om säkerhetspolitiken. Det har dessutom skapat intresse och engagemang kring det nordiska – också i media.

Och visst fanns det mycket falsk mytbildning kring den nordiska fredstanken under kalla kriget. Idealismen användes inte sällan för att täcka över svagheter och inkonsekvenser i de nordiska ländernas politik. Att det nordiska samarbetet fokuserade på mjuka politikområden var till stor del för att man inte fått till det inom försvar eller ekonomi, mycket på grund av Finlands prekära situation. Både Nordiska rådet och Nordiska ministerrådet grundades i kompensationsform för havererade mera ambitiösa samarbetsprojekt.

Men jag tror också att det är för tidigt – och kanske till och med farligt – att överge den nordiska fredstanken helt och hållet. För det första har den djupare rötter än det kalla kriget. Många framstående nordbor var aktiva i den europeiska fredsrörelsen redan på 1800-talet. Historien ger många exempel på små länder som råkat illa ut då de börjat vifta alltför ivrigt på svansen och speciellt med en hänsynslös granne kan det vara bra att försöka hålla spänningarna låga. Det betyder inte att man ska vara naiv. Under kalla kriget hade de nordiska länderna, inte minst de neutrala Finland och Sverige, starka försvarsmakter, men aktade sig noga för att skryta om dem.

För det andra tror jag också att det skulle vara viktigt att inte låta försvarssamarbetet dominera diskussionen om Norden för mycket. Vi får inte glömma att den nordiska samhörigheten vilar på ett brett vardagssamarbete mellan byråkrater, experter och aktörer på ett oräkneligt antal områden (kultur, forskning, utbildning, näringsliv, frivilligrörelser...).

Utmaningen är också rent institutionell. Även om säkerhetspolitiken numera är en central punkt på agendan vid Nordiska rådets sessioner, så har Nordiska ministerrådet ingenting att göra med detta samarbete. Det finns en risk att både politiker och allmänhet börjar ifrågasätta Nordiska ministerrådets legitimitet då de stora ekonomiska och politiska besluten fattas i EU och försvarspolitiken koordineras inom Nato. Då glömmar man att det är

Nordiska ministerrådet som genom sin verksamhet, sina fonder och institutioner garanterar det breda nordiska vardagssamarbetet.

Det är framsynt och viktigt att vi nordister engagerar oss i den aktuella diskussionen om det nordiska försvarssamarbetet, men jag tror det skulle vara viktigt att göra det på ett sätt som nyanserar debatten kring vad det är vi vill att Norden ska stå för.

Johan Strang

Föregående Krönikörer i *NT* är Anders Ljunggren, fd. ambassadör, direktör Föreningen Norden och journalist, Sverige som skrivit *NT-Krönikan* 2004-2024. Därförinnan innehades uppdraget av Helge Seip, fd. minister och ordf. LF norska avdelning, som författade *NT-Krönikan* 1975-2003.

BOKESSÄ

FARAN ÖVER?

Final i trilogi om Sverige under andra världskriget

Efter att ha läst den sista delen, *Landet utanför: 1943-1945* av historikern och författaren Henrik Berggrens trilogi om Sverige under andra världskriget är man återigen imponerad både av ansatsen och resultatet av hans möder. Det är en, inte minst med tanke på det numera omfattande materialet om denna ibland mycket dramatiska period av vår historia, betydande prestation, dessutom genomförd på ganska kort tid, ett halvt dussintal år. Berggrens breda fresk saknar nog motstycke om någon annan period av vårt i alla fall senare statsliv. Det finns goda skäl att anta att det kommer att dröja innan någon tar sig an en liknande uppgift.

Så sällar sig Berggrens böcker till de nu viktigaste framställningarna om perioden: Wilhelm Carlgrens på offentligt uppdrag skrivna *Sveriges utrikespolitik 1939-1945* (1973), Alf W Johanssons *Per Albin och kriget* (1985), Erik Carlssons *Gustaf V och kriget* (2006) och Klas Åmarks *Att bo granne med ondskan* (2011). De tre första representerar den småstatsrealistiska skola där Sveriges politik helt enkelt gick ut på att göra det bästa av en mycket svår strategisk och försörjningsmässig situation. Att man ibland fattade obehagliga beslut fick man svälja. Klas Åmark är mera påverkad av den kritik som både under pågående krig och därefter riktats mot samlingsregeringen för bristande moralisk lödighet. Särskilt gäller detta flyktingpolitiken. Den kritik som Åmark ibland reflekterar dyker regelbundet upp i form av debattböcker som Maria-Pia Boethius *På heder och samvete* (1991), Staffan Thorsells *Mein lieber Reichskanzler* (2006), norrmannen Eirik Veums *Det svenska sveket 1940-1945* (2017), Aron Flams *Det här är en svensk tiger* (2019) samt genom åren otaliga artiklar på dagspressens kultursidor.

Henrik Berggren försöker och lyckas i allmänhet med att motstå revisionismens lockelser, att bedöma dåtidens politik med dagens måttstockar. Men helt lyckas han inte, som jag påpekat i recensioner av de två första delarna (*NT* 2/2019 respektive *NT* 3/2021). Genomgående använder sig således författaren av termen ”eftergiftspolitik” eller ”anpassningspolitik”. Man skulle alternativt, som Alf W Johansson (*Respons* 2014:1) och Kent Zetterberg i *Sverige och Hitler 1939-1945* (2021), kunna använda termen ”förhandlingspolitik”. Det har gjorts när det gällde den danska regeringens förhållande till de tyska ockupanterna under åren 1940-1943. Både den danska regeringen

och den svenska förhandlade då med övermakten från en mycket svag position. Resultatet blev flera omdebatterade eftergifter för övermakten så länge man bedömde riskerna för smärtsamma tyska militära eller handelspolitiska sanktioner som överhängande. Så var det med transiteringsavtalet – permittenttrafiken – med Tyskland i juni 1940 och midsommaren 1941, då man beslutade att på svensk järnväg från Norge till Finland transportera den fullt rustade Division Engelbrecht. Det var de två mest kända, och neutralitetsstridiga, eftergifterna till Berlin.

När kriget, efter El Alamein och Stalingrad, började vända vid och efter årsskiftet 1942/1943 kunde eller borde förhandlingsresultaten bli bättre. Tyskland borde med tanke på krigsläget ha annat att tänka på än att strama åt snaran om det kringrända Sverige. Men Henrik Berggren noterar med Alf W Johansson att skiftet i den svenska politiken dröjde. Man körde på i gamla hjulspår och tvekade att höja rösten. Varför? Författaren menar att det är svårare att förstå än varför man gav efter under åren 1940-1942. Det borde, tycker

han, ha funnits en lockelse i att snabbt befinna sig på den goda sidan, i synnerhet som flertalet svenskar säkert och allt tydligare sympatiserade med de allierade.

Men gick skiftet egentligen så långsamt? I ett tal i april 1943 betecknade statsministern transiteringsöverenskommelsen som en ”börda”. Det förebådade den kommande uppsägning som kom i augusti. Presspolitiken med dess beslag av förgripliga tidningar mjukades upp under sensommaren 1943. Bakom denna ganska försiktiga politik låg förstås medvetenheten om att Tyskland befann sig på reträtt, men ingalunda

ännu var slaget. När Italien sommaren 1943 bytte regim och lämnade axeln, ockuperade Tyskland snabbt norra delen av landet. Berggren redovisar också den tyska anfallsplan som gjordes upp vintern 1943 och som syftade till en snabb marsch mot Stockholm. Hitler hade ju en mycket stor ockupationsarmé i Norge, 300.000 man, främst därför att han fruktade en allierad invasion mot norska kusten. Härtill kom att Sverige för den fortsatta bränsleförsörjningen var mycket beroende av tyskt kol. Det fanns kanske skäl under 1943 till viss fortsatt försiktighet?

Om uppsägningen av transiteringsavtalet i augusti 1943 – som f.ö. tyskarna tog emot med ganska lama invändningar – är den ena stora politiska frågan i Henrik Berggrens tredje del, så är den andra frågan som han ägnar mycket uppmärksamhet räddandet av de danska judarna. Här agerade den svenska samlingsregeringen med bestämdhet och utan tvekan. Under sommaren 1943 hade Tysklands strategiska situation försämrats och danskarna börjat tröttna på den s.k. modellockupationen. Resultatet blev omfattande strejker och tysk åtstramning samt till sist att regeringen Scavenius avgick. Någon ny bildades inte; den danska administrationen skulle till krigets slut utövas av den högste ämbetsmannen i varje ministerium.

Tyskarna, som dittills hade lämnat de danska judarna i fred – Danmark var ju i teorin suveränt – förberedde ett insamlande av dessa för, kunde man utgå från, transport till lägren. Den svenska regeringen erbjöd tyskarna att låta hela den danska judenheten komma till Sverige. Men erbjudandet avvisades. Rykten spreds om vad som var på gång och i månadsskiftet september/oktober skeppades ca 7000 danska judar över sundet till Skåne i fiske- och andra småbåtar. Omkring 450 hann dock inte undan och fördes till läger i Tyskland, dock inte till Auschwitz. De allra flesta av dem överlevde och räddades i operationen med de svenska vita bussarna 1945.

Det kan väl numera sägas att hela denna lyckosamma operation knappast kunnat genomföras utan att den tyska ockupationsmakten tittade bort. Det har rent av spekulerats om att den högste tyske civile tjänstemannen i Danmark, SS-mannen, riksbefullmäktige Werner Best, tyckte att det var skönt att på detta sätt bli av med problemet.

Precis som i föregående volymer förlänar Berggren sin framställning ett mått av autenticitet genom att uppehålla sig vid andra skeenden och berättelser utanför regeringskvarteren. Revykungen Karl Gerhards försök att rehabilitera Zarah Leander, diskussionen om den s.k. beredskapslitteraturen med Vilhelm Mobergs ”Rid i natt” i spetsen, teaterrepertoaren och förstås Astrid Lindgrens dagbok ägnas åtskillig uppmärksamhet. Intressant är också skildringen av

Per Albin Hanssons totala dominans under den socialdemokratiska partikongressen 1944 då han med skärpa avvisade all kritik mot den politik hans regering fört. Han hade vid denna tid helt vuxit in i rollen som landsfader och kunde vädra tanken på att fortsätta med samlingsregerandet även efter kriget. Men så skulle det inte bli. Tanken på en politisk skördetid var alltför frestande för landets största parti.

Sedan Henrik Berggren nu avverkat Olof Palme, Dag Hammarskjöld och Per Albin Hanssons krigstid undrar man vad hans flit och skrivglädje kan leda honom att ta itu med härnäst?

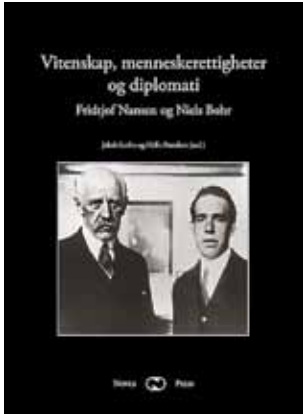
Mats Bergquist

Berggren, Henrik, *Landet utanför. Sverige och kriget III: 1943-1945*. Norstedts, Stockholm 2023.

KRING BÖCKER OCH MÄNNISKOR

FORSKNING, FRED SARBEID OG DIPLOMATI

– *NIELS BOHR OG FRIDTJOF NANSEN*

Det kommer jevnlig ut bøker som bygger på ett eller flere seminarer. Det fører ofte til at tekstene fra de ulike seminarinnleggene er ujevne, både i fremstillingsform og i kvalitet. Noen ganger er det dessverre også slik at det bare er med et redaksjonelt kunstgrep at de henger sammen og utgjør et slags hele. Det er imidlertid overhodet ikke tilfelle med artikkelsamlingen som skal omtales her. Visst bygger den på seminarier – til og med to, hvorav ett i København og ett i Oslo – men det gjør også at boken helt naturlig faller i to klart adskilte deler med tekster om Nansen i den ene og om

Bohr i den andre. Tekstene i de to delene komplementerer og støtter likevel hverandre ved at de tar opp de samme aspektene ved forskningsinnsatsen og fredsarbeidet hos de to. Alt arbeidet som har ledet fram til bokutgivelsen, har foregått i regi av vitenskapsakademiene i Danmark og Norge og komiteene for menneskerettigheter som finnes der. Artikkene i boken er forfattet av de fremste nålevende forskerne på ulike aspekter ved livsgjerningen til bokens to hovedpersoner – Fridtjof Nansen og Niels Bohr. Det borger for høy kvalitet på hvert enkelt bidrag. Det gjør også at alle tekstene er en fryd å lese og gir både kunnskap og innsikt i to ruvende forskerpersonligheter som gjorde seg sterkt gjeldende også på andre områder. *Vitenskap, menneskerettigheter og diplomati* hever seg høyt over de fleste «seminarutgivelser», og går på mange måter rett inn i vår egen tid – hundre år etter at Nansen og Bohr fikk hver sin Nobelpris (henholdsvis fredsprisen og fysikkprisen) i 1922.

Innledende sammendrag?

Jeg har selv vært redaktør eller med-redaktør for en rekke antologier der noe av utfordringen har vært å skrive korte presentasjoner av alle artikkene som utgjør selve antologien. Men jeg har etter hvert kommet til å tvile både på nytten og nødvendigheten av slike sammendrag, samme hvor presise og poengterte de måtte være. På den ene siden kan de sies å være «smaksprøver» på det som følger; på den andre siden kan de foregripe og på sett og vis ødelegge poengene i tekstene som følger. Boken som omtales her, ville klart seg godt uten de korte omtalene av enkeltbidrag i Lothe og Porsdams «Introduksjon».

Resten av innledningen – de to redaktørenes felles forståelse av betydningen av arbeidet Bohr og Nansen utførte – er både pregnant og viktig. Det gjelder ikke minst vekten på vitenskapsdiplomati, eller helt enkelt at vitenskapens menn og kvinner må være villig til å påta seg den viktige rollen de kan ha i samfunnet.

Grundige og gode enkeltbidrag

Nå er det selvfølgelig summen av enkelttekstene som avgjør om boken lykkes i å vise hvor viktig forholdet mellom vitenskap, menneskerettigheter og diplomati har vært og kan være. For det første er her utrolig mye å lære om de to vitenskapsmennene som begge er blant sine hjemlands fremste forskere og som i sin levetid må sies nærmest å ha oppnådd heltestatus. Derfor er det å få frem hva forskningsinnsatsen besto i avgjørende viktig, før man stiller spørsmålet om hvordan så vel Bohr som Nansen brukte sin status til å gjøre en innsats for mennesker i nød, for å løse diplomatiske floker eller for å påvirke FN til å arbeide for større åpenhet nasjonene imellom og slik redusere atomtrusselen – som var høyst reell da Bohr sendte sitt åpne brev i 1950 og har vært like truende helt opp til våre dager. Det er ikke veldig stor forskjell mellom de to delene boken som nevnt kan sies å bestå av. I sum sørger alle bidragene for svært god dekning av de to forskernes innsats. Tekstene er jevnt over svært gode og lesevverdige, og av de 17 bidragene er det bare to som har samme forfatter og de handler om innsatsen Nansen og Bohr gjorde som diplomater. Iver B. Neumann har skrevet ypperlige artikler om henholdsvis diplomaten Nansen og deretter om «Vitenskapsdiplomati» som bidrag til delen om Bohr. Men ellers er Nansen-bidragene norske, mens danske forskere har skrevet om Bohr. Et eksempel på hvor høy ekspertise på flere områder mange av skribentene har, kan være artikkelen «Ofret Nansen vitenskapen for freden?» som står først i boken. Forfatteren, Harald Dag Jølle, har skrevet biografi om Nansen i to bind, og ledet ekspedisjonen over Grønland (2022) der den norske Kronprins Haakon deltok.

Leserne i Danmark og Norge vil sikkert legge vekt på ulike aspekter ved boken. Men den bør selvfølgelig også være av interesse i resten av Norden.

To ulike personligheter, men likevel med mange felles trekk

Bare en sjelden gang blir det problematisert at de to store forskerne nok har en god del ting felles, men ellers er nesten grunnleggende ulike. Den mest interessante sammenligningen av «en af Danmarks store sønner» og «en af Norges største helte», er å finne i tekstbidraget som er kalt "Niels Bohr og Fridtjof Nansen, nogle fælles træk", skrevet av Vilhelm A. Bohr, sønnesønn av Niels Bohr. Her blir det til og med problematisert at de på sett og vis var samtidige, men også lagt vekt på at de var en hel generasjon adskilt (Bohr

var 24 år yngre enn Nansen og døde 32 år etter ham). I avgjørende år både når det gjelder forskning og de andre rollene begge gikk inn i, var de aktive samtidig. Men vi vet ikke hvor godt de kjente hverandre, selv om det finnes ett bilde av dem sammen. Gjensidig påvirkning eller inspirasjon kan ikke ha vært betydelig. Men ellers er det neppe tvil om at en beskrivelse som denne er ganske treffende:

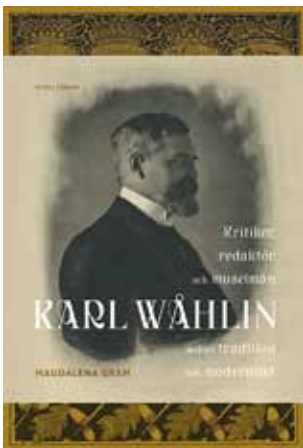
Begge gjorde gjennombrudende vitenskabelige oppdagelser og gikk fra videnskapen videre ind i roller, hvor de hjalp med samfundsmæssige og internationale opgaver, som de helt helligende sig. Bohr og Nansen blev begge store diplomater for deres land og mødte mange centrale personligheder i verden. Begge havde en enorm udholdenhed og styrke og evne til at sætte sig ind i ting og opgaver.

Bokens redaktører understreker også dette mot slutten av forordet, og peker på at verden i dag virkelig kunne hatt bruk for «flere som i likhet med Nansen er parate til å påta seg humanitære oppgaver av forskjellig art.» At forskerne må involvere seg og bidra med formidling av det som skjer på vitenskapens område kan stå som motto for hele boken – en bok som i sum viser et mangesidig bilde av to usedvanlig store forskere som nettopp bidro lang utenfor forskningens verden.

Hans H. Skei

Jakob Lothe og Helle Porsdam, red. *Vitenskap, menneskerettigheter og diplomati. Fridtjof Nansen og Niels Bohr*. Novus Forlag, Oslo 2024.

KARL WÄHLIN: SJÄLVSTÄNDIG KRITIKER I EN NORDISK BRYTNINGSTID

På senere år har svenska konstkritiker från förra sekelskiftet mött nytt intresse. Verk om August Brunius och Karl Warburg har utgivits.

Magdalena Gram, konsthistoriker med erfarenhet från bland annat Nationalmuseum, har nyligen gett ut en bred studie, *Karl Wählin. Kritiker, redaktör och museiman mellan tradition och modernitet*. Boken fördjupar kunskapen om en vital tid och om den mångsidige man som startade tidskriften *Ord&Bild*.

Karl Wählin föddes 1861 i en borgerlig och liberalt frisinnad rektorsfamilj i Lund. I släkten fanns både teologer och personer med litterära ambitioner. Wählin höll fast vid de liberala

åsikterna och ett stråk av idealism.

Han lockades tidigt att följa med i vad som utspelades på Europas konst- och litteraturscener.

Wählin studerade efter studenten teoretisk filosofi . Hans ledstjärna blev den danske konstvetaren Julius Lange.

1881 reser Wählin till Paris och rapporterar från den årliga salongen. Kort därefter avbryter han sina studier.

Bland de intryck som Wählin mottog som ung hör mötet med konstnären Ernst Josephson. Wählin som insåg dennes talang skulle 1910 av Sveriges Allmänna Konstförening få uppdraget att skriva en bok om Josephson. Den utkom i två delar 1911-1912.

Vid sin flytt från Skåne 1884 var Karl Wählin 23 år. Han stod utan examen men genom uppväxtmiljön var han väl rustad för en humanistisk livsbana.

För Wählin öppnade sig nu uppgifter i ”grundartidens” anda: i pressen och förlagen, i nya tidskrifter och andra fora. Själv knöts han en tid till Norstedts Förlag. Han blev 1884 ledamot av Konstföreningen i Stockholm, valdes 1886 in i Publicistklubben och blev 1887 sekreterare i Sveriges Allmänna Konstförening.

Wählin började arbeta som skönlitterär kritiker i en tid då modernismen bröt igenom. Dansken Georg Brandes var en pionjär som med biografier över olika förgrundsgestalter nådde unga författares öra. Wählin välkomnade att 1800-talets slitna romantik gav plats för problemlitteratur, men utan att göra avkall på den konstnärliga äktheten.

Att Wählin hyste beundran för en kräsen poet som Carl Snoilsky är knappast oväntat. När Wählin bedömde Carl David af Wirsén ansåg han honom vara sentimental och sakna djup. Till Snoilsky – ”den reserverade aristokraten” – var han i huvudsak uppskattande. Djupare än Snoilsky trängde dock Viktor Rydberg genom att lyckas gestalta mer komplexa samtidsidéer.

1913 stiftade Lotten von Kraemer, författarinna och dotter till den Finlandsfödde reformatorn Robert von Kraemer, en litterär akademi, det ännu aktiva Samfundet De Nio. I sitt testamente hade von Kraemer utsett de första ledamöterna, och bland dem var Karl Wählin. Han kom i denna krets att utföra viktiga uppgifter.

Karl Wählins eget bidrag till tidens nya medier var tidskriften *Ord & Bild*, en pionjärinsats som erbjöd läsarna artiklar om ny konst och litteratur men även speglade breda ämnen och populärvetenskap. Här kom Wählins utblickar över konst och skönlitteratur i Sverige och Norden väl till pass

I den dagspress som förnyades runt sekelskiftet fick en fri skribent som Wählin bara en begränsad roll. Den bestod närmast av brödskriveri, men den innebar att Wählin kom i kontakt med pressens många utmaningar. Som extern kraft med vikariat på olika redaktioner mötte han författare som han senare kunde anlita för *Ord & Bild*.

Wåhlin ville aktivt påverka hur lovande unga konstnärer värderades. Det gällde även Ernst Josephson fast Wåhlins bok om honom utkom först 1911. Wåhlin uppmuntrade de unga att förnya konsten genom att i tidens nya naturintresse ge rum för människans inre liv.

En grupp som runt 1900 mottogs njuggt var tidens kvinnliga författare. De recenserades inte lika självklart som männen, deras ämnen avfärdades, och de hade ofta svårare att få stipendier och understöd. Wåhlin insåg väl dessa hinder och den vånda som de väckte. Samtidigt såg han hur det dåtida förtrycket gjort en del kvinnliga författare bittra, till skada för deras konstnärliga kvalitet. Drag av mansförakt fann han i den i övrigt värdesatta Victoria Benedictssons roman *Pengar* från 1885. Hos Anne Charlotte Leffler uppskattar han däremot hennes vårdade och klara stil. Mathilda Roos jämför han som skildrare av "det finare dagdriveriet i vår huvudstad" med den ryske författaren Ivan Turgenjev. När den engelska författarinnan George Eliot översattes till svenska noterar Wåhlin den "milda och upphöjda fördragsamhet[en]" i hennes verk.

Vid ett tillfälle, skriver Gram, talar Wåhlin med Verner von Heidenstam om dennes förslag till nyinval i Svenska Akademien och nämner att han anar en stor författare i vardande i Pär Lagerkvist. Också för den unge Sigfrid Siwertz förtjänster hade Wåhlin blick.

Runt sekelskiftet 1900 dryftades i Sverige konsternas samspel, konsthantverket som konst, hantverket som konstens vagga, och annat. På 1890-talet fick det oppositionella Konstnärsförbundet språkrör i *Dagens Nyheter* respektive *Svenska Dagbladet*. Även *Ord & Bild* välkomnade förbundets idéer.

Karl Wåhlin såg sig inte primärt som konstforskare utan som fri kritiker. Han följde klassiska regler men sökte bedöma nyare verk utifrån deras förtjänster och egenart.

Magdalena Gram skildrar nyansrikt och förstående Wåhlins skriftställer. Varsamt fogar hon in hans yrkesinsats såväl i tidens som i släktens kontext. Bokens läsare får hjälp av de miniatyrer av konstverk som lagts in i boksidornas marginaler, liksom av att vissa verk även återges i stort format. Den stilfulla jugendgrafiken knyter an till Wåhlins tid.

Att Karl Wåhlin upplevde sorg i sitt liv, då hans första hustru Hildur Hult tidigt avled, och hans andra äktenskap med Anna Lamberg förmörkades av depressionsperioder, ökar läsarens respekt för det livsverk han måktade utföra.

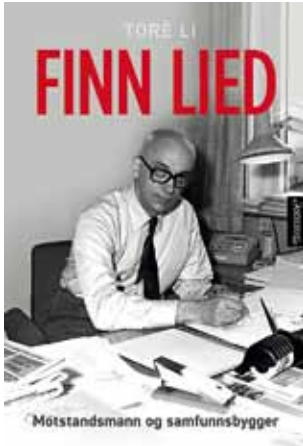
Man får ett allsidigt porträtt av en tongivande aktör i en nordisk brytningstid.

Carl Johan Ljungberg

Magdalena Gram. *Karl Wåhlin. Kritiker, redaktör och museiman mellan tradition och modernitet*. Appell Förlag, Stockholm 2023.

EN NASJONAL STRATEG

Finn Lied - Motstandsmann og samfunnsbygger

Finn Lied (1916-2014) er nok ikke et navn som så veldig mange forbinder med mye i dagens Norge. Men han fortjener å bli husket. I perioden i norsk etterkrigspolitikk som maktutreder Gudmund Hernes kalte «forhandlingsøkonomi og blandingsadministrasjon» var Finn Lied en av de fremste aktører. Han var direktør for Forsvarets forskningsinstitutt (FFI) 1957-1983, toneangivende aktør i Norges Teknisk-Naturvitenskapelige Forskningsråd (NTNT) 1957-1984, styreleder i Institutt for atomenergi 1960-1971 og fra 1979 til 1986, sentral ved etableringen av jordskjelvstasjonen NORSAR og den lengstsittende styreleder i Statoil, 1974-

1984. Han ledet også flere sentrale offentlige utvalg, bl.a. det såkalte Industrivekstutvalget på slutten av 1970-tallet.

Sist, men ikke minst: Finn Lied var industriminister i Trygve Brattelis første regjering fra mars 1971 til oktober 1972.

Nå har han også fått sin biografi, *Finn Lied – motstandsmann og samfunnsbygger*, ført i pennen av Tore Li som blant annet har skrevet en doktoravhandling om amerikanske, vesttyske og norske statsmaktens engasjement i naturvitenskapelig og teknologisk forskning 1945-1965. Biografien gir et detaljert bilde av en omfattende innsats og et stort engasjement på mange områder.

Finn Lied var en nasjonal strateg på fem viktige områder, mener hans biograf. Forsvarspolitikken, forskningspolitikken, norsk romvirksomhet, industripolitikken og olje- og energivirksomheten. Lied symboliserer det biografen kaller et særegent norsk forsvars-, industri- og energikompleks. Svært ofte i kompaniskap med Jens Christian Hauge, milorg-sjefen som blant annet ble forsvars- og justisminister og var en sentral aktør i statlig industrivirksomhet.

Lied var apotekersønn, med oppvekst i bl.a. Mo i Rana og Trondheim. Han mistet tidlig sine foreldre og ble vant til å stole på egne krefter. Preseterist sommeren 1936 og året etter begynte han å studere ved Norges Tekniske Høgskole (NTH) i hjembyen. Sine første politiske kontakter fikk han i Mot Dag på slutten av organisasjonens virke.

I 1940 var han medlem av Studentersamfundets styre som møtte krav fra den tyske okkupasjonsmakten om hvordan innholdet i møtene skulle være. I september 1941 flyktet han til Sverige sammen med noen studiekamerater, men var seinere med på å frakte radiosendere over fra svensk til norsk side.

Formålet var å følge med aktiviteten til det tyske slagskipet Tirpitz som da opererte ut fra Trondheim. Høsten 1942 ble han hentet over til England og satt til arbeid i sambandsavdelingen i Forsvarets overkommando.

Forsvarets forskningsinstitutt (FFI) ble opprettet våren 1946 og med sin bakgrunn fra London ble han tilbudt arbeide her, først i avdelingen for telekommunikasjon. I 1952 ble han avdelingssjef og så fra 1957 direktør, noe han forble i 26 år, bare avbrutt av halvannet år som industriminister. Han utviklet FFI fra å være et lite og løst organisert institutt med begrenset våpenteknisk og vitenskapelig spisskompetanse til å bli et mer sentralisert og høykompetent forsknings- og utviklingscenter med stor kontaktflate og betydelig samfunnsmessig innflytelse. I de første årene kunne instituttet trekke på den amerikanske våpenhjelpen, men Lied forstod at FFI måtte gjøre seg relevant også da amerikanerne reduserte pengestøtten. Da måtte man samarbeide med norsk industri, særlig Kongsberg våpenfabrikk. Det kom særlig til uttrykk gjennom utvikling av den såkalte Penguin-raketten som er blitt betegnet som det største forsknings- og utviklingsprosjektet i Norge på 1960 og 1970-tallet. Raketten ble bl.a. tatt i bruk også av den amerikanske marinen.

Lied var med på å utrede organiseringen av forsvarlets ledelse tidlig på 1960-tallet og ønsket en forskningssjef i Forsvaret på linje med forsvarssjefen. Det fikk han ikke gjennomslag for, men bygget opp et sikkerhetspolitisk miljø på instituttet med Johan Jørgen Holst som den ledende kraft.

Da Finn Lied i 1971 ble industriminister fikk han Arve Johnsen som statssekretær – «en dynamo med uvanlig stor strømstyrke» som Lied karakteriserte han som. Det var for øvrig skepsis i Arbeiderpartiets stortingsgruppe til Lied fordi få kjente ham. Det var Bratteli, statsministeren selv, han hadde samarbeidet mest med, bl.a. gjennom et partiutvalg som skisserte opp framtidens forskningspolitikk. Da Bratteli i 1973 på ny ønsket Lied som industriminister nådde han ikke fram. Stortingsgruppa ønsket ikke så mange profilerte EF-tilhengere.

I året som industriminister utformet han organiseringen av norsk oljevirkosomhet. Mens Borten-regjeringen hadde brakt flertallet av aksjene i Norsk Hydro på statens hender med sikte på deltakelse på norsk sokkel, var det Ap-regjeringen med Lied som fremmet forslag om et operativt statlig oljeselskap, Statoil. Dette sluttet Stortinget seg enstemmig til våren 1972. Seinere fikk Lied som styreleder ansvaret sammen med Arve Johnsen i å utvikle statsoljeselskapet noe som også skapte konflikt da Willoch-regjeringen hadde overtatt i 1981 og ønsket å redusere Statoils innflytelse. Et forlik mellom Høyre, sentrumspartiene og Arbeiderpartiet skapte den nødvendige ro omkring organiseringen av norsk oljevirkosomhet.

Finn Lied ble også satt til å utrede norsk romvirkosomhet, noe som førte til opprettelse av Norsk Romsenter i 1987. På 1970-tallet var han skeptisk

til norsk deltakelse i det europeiske romsamarbeidet fordi han fryktet at det ville føre til reduserte nasjonale bevilgninger til forskning. Han mislikte sterkt at Kiruna ble valgt som nedlessingsstasjon for de amerikanske Landsat-satellittene framfor Tromsø – siden svenskene hadde deltatt i det europeiske romsamarbeidet fra starten av.

Da sentrale norske industribedrifter fikk økonomiske problemer mot slutten av 1970-tallet ble Finn Lied oppnevnt som styreleder i flere bedrifter, bl.a. i Tandberg. Men han ble også den som formulerte veien bort fra motkonjunkturpolitikken som leder for det såkalte Industrivekstutvalget fra 1979. Utvalget foreslo en omlegging til mer generelle statlige virkemidler som satsing på forskning og høyere utdanning. Innstillingen fra utvalget møtte sterk kritikk, også fra eget parti. Lieds konklusjon var at det var uklokt å legge fram utredninger om seriøse spørsmål like foran et valg. I sak fikk han gjennomslag.

Nederlag ble det imidlertid da han sammen med tidligere Ap-sekretær Haakon Lie, Jens Christian Hauge og tidligere LO-leder Tor Aspengren var mot restrukturering av Kongsberg Våpenfabrikk på slutten av 1980-tallet og mot delprivatisering av Statoil i 2001. Ifølge Lied var statlig nedsalg på Kongsberg som å «selge Nidarosdomen stein for stein». Men her talte den såkalte «firerbanden» for døde ører hos statsministrene Brundtland og Stoltenberg.

Tore Lis biografi handler først og fremst om Finn Lieds offentlige virke. Ekteskapet med hans engelske kone som ble inngått i London under krigen, gikk i oppløsning på midten av 1960-tallet. For arbeidet var det viktigste for Finn Lied. Han var på jobb på alle ukas sju dager og passet også på at de ansatte kom seg tidlig på jobb. I ett tilfelle ringte han også kona til en ansatt og ba om hjelp til å få mannen til å stille tidlig på jobb. Ja, det skulle hun gjøre dersom Lied sørget for å få ham hjem på ettermiddagen. Det var ikke akkurat det han hadde tenkt. Innføring av fem-dagers arbeidsuke reagerte han også på.

Hva var det som drev ham? Ifølge Jens Chr. Hauge var arbeidsgleden og skapergleden en vesentlig del av Finn Lieds personlighet. Han elsket å lese og studere, elsket å utrede. Selv sa han det slik: «Vi så på gjenoppbyggingen som en fortsettelse av motstandskampen. Vi var fanatikere. På mange måter var vi en veldig homogen gruppe, som automatisk var på riktig sted og samlet oss rundt moderniseringen av Norge».

Jarle Skjørestad

Tore Li. *Finn Lied – Motstandsmann og samfunnsbygger*. Aschehoug forlag, Oslo 2023.

BILATERAL SKOGSFORSKNING – EN 100 ÅRS GÅVA

Skogen- våra länders framtid. En bok om Tandem Forest Values, Sveriges 100-årsgåva till Finland för ökad gemensam skogsforskning, är den långa och något krångliga titeln på den bok, eller snarare rapport, som beskriver det stora arbete som utfördes i anslutning till den gåva Finland fick från Sverige när Finland fyllde 100 år som självständig stat 2017.

Tandem Forest Values valdes till projektnamn för att understryka att man vill gå framåt tillsammans, och för att skogen symboliserar gemensamma värden. För att klara sig med ett gemensamt språk i rubriken tog man till engelska.

Boken är utgiven av det svenska utskottet inom Kulturfonden för Sverige och Finland. Som författare står Chris Heister och Mats Wallenius, båda från Sverige, och båda med en lång meritlista både vad gäller nordiskt och mera specifikt bilateralt samarbete mellan Finland och Sverige.

I förordet berättar författarna om gåvans tillkomst och tankarna bakom den. Initiativet togs av Kulturfonden för Finland och Sverige, och gåvan bestod av tolv postdokortjänster inom skogsforskning. För att gåvan skulle stimulera till ett fördjupat samarbete gick man emellertid in för att dela tjänsterna mellan länderna. Boken visar att det här var en lysande idé. Med den här uppläggningsen fick man ett klart mervärde, nya samarbetsstrukturer mellan länderna och mera samarbete över gränserna. Man får hoppas att både forskningen och näringslivet drar nytta av arbetet också på längre sikt. Förhoppningsvis bidrar projektet också till att stärka samarbetet mellan Finland och Sverige inom skogspolitiken på EU-nivå. Där har länderna gemensamma intressen att försvara, något som boken också tar upp i ett avsnitt om Sverige och Finland som EU:s största skogsnationer.

Efter två år av planering och förberedelser överlämnades 100-årsgåvan den 1 juni 2017 av kung Carl XVI Gustav till president Sauli Niinistö vid en ceremoni som hölls på Hanaholmen, kulturcentrum för Sverige och Finland.

Boken beskriver hela arbetsprocessen över totalt åtta år. Ett omfattande arbete ligger bakom den gåva som för den stora allmänheten närmast har syns som några rubriker i medierna. Redan mot den bakgrunden är det av stor betydelse att hela processen nu är noggrant dokumenterad. Boken tar upp skogens betydelse för Finland och Sverige, och ger en detaljerad bild av hela händelseförloppet med utredningar, seminarier, utlysningar av tjänster och utvärderingar. Att Sverige är världsbäst på att utreda och planera vet alla som har deltagit i nordiskt samarbete. Den här gången var det Finland som av

naturliga skäl gynnades av resultatet, men just genom den intressanta uppläggningsen av gåvan har den dessutom kunnat bidra till att stärka båda länderna inom skogssektorn.

Den första utlysningen av anslag skedde på 100-årsdagen av Finlands självständighet, den 6 december 2017. Vid utlysningen tog man hänsyn till såväl miljöintressen som mera ekonomiskt relaterade frågor genom att välja hållbar skogsskötsel och nya produkter och processer som temaområden. Den första omgången väckte så stort intresse att projektet fick en uppföljning både genom Tandem Forest Values II och III. Då var det inte längre fråga om enbart en svensk gåva, utan man gick från finsk sida in för att finansiera hälften av en ny omgång 2019. Under 2020 säkerställdes ännu en sista omgång av den nu gemensamma satsningen. Den ursprungliga gåvans belopp var 24 miljoner svenska kronor. Genom de två tilläggsatsningarna steg beloppet med ytterligare 70 miljoner kronor.

Projektet genomgick en extern utvärdering som presenterades i november 2022. Utvärderingen visade att det bilaterala upplägget gav flera fördelar och att det finns ett stort värde i fortsatt forskningssamarbete mellan länderna, och den sammanfattades i 14 rekommendationer för utformningen av framtida forskningssatsningar. För att ytterligare markera betydelsen av fortsatt samarbete på det skogliga och skogsindustriella området undertecknades också i juni 2022 en avsiktsförklaring mellan länderna.

Avslutningsvis framför författarna några konklusioner utgående från sina samlade erfarenheter av projektet. De understryker framför allt två saker, att det bilaterala inte är självklart, och att det behövs långsiktighet. Med de här två utgångspunkterna i åtanke har alla involverade genomfört ett gediget arbete. Boken om Tandem Forest Values visar hur man ska göra något när det ska göras ordentligt.

Guy Lindström

Chris Heister och Mats Wallenius. *Skogen Våra Länders Framtid*, Kulturfonden för Sverige och Finland 2023.

NYANSERAT OM TEATERDIREKTÖREN BENNY FREDRIKSSON

”Den här boken är skriven ur en frustration över paradoxen att en person som skapade så mycket liv i en byggnad kom att bli synonym med sin död.” Så förklarar Johan Hilton tillkomsten av boken *Den siste teaterdirektören – Berättelsen om Benny Fredriksson*. Alla svenskar som då och då skummar kultursidorna känner till bakgrunden. Benny Fredriksson, mångårig chef för Stockholms stadsteater, och så småningom även VD för allt utbud vid Kulturhuset i Stockholm, avgick i december 2017 efter ett mediadrev. Tre månader senare tog han sitt liv. När nyheten kablades ut var det nog många som

hade svårt att förstå varför det slutat så illa. När jag slår igen boken är det mycket mer begripligt. För Benny Fredriksson var det inte bara ett jobb som försvann. Han förlorade en trygghet, ett sorts hem. Något som han skapat för sig själv och som han också ville ge till andra.

Benny Fredriksson föddes i en familj med små resurser, både ekonomiskt och kulturellt. Pappan beskrivs som en inåtvänd droskägare, tystlåten och butter. Mamman var städerska. Hon kunde vara glad och social men hade stora alkoholproblem. Redan som 9-10-åring kom han fram till att han måste uppfostra sig själv. Föräldrarna räckte inte till.

Det följer sedan Benny Fredriksson genom livet, att han tyr sig till familjer med bildning och inflytande. Det går att se honom som en klättrare, men sannare är nog bilden av en nattfjäril som söker sig till ljuset, skriver Johan Hilton.

Första besöket på teater sker när Benny Fredriksson är 13 år. Han följer med en kamrat på *Tillståndet* på Stockholms stadsteater. Han har beskrivit det som att äntligen bli sedd, att se sitt eget liv ta plats på scen. Samma kväll bestämmer han sig för att det är denna värld han vill stanna kvar i, och han vill sprida upplevelsen till alla han möter.

13-åringens dröm ska så småningom förverkligas. Redan som 16-åring börjar han som vaktmästare på Stockholms Stadsteater. Han nöjer sig inte med att riva biljetter. Han sitter längst bak i salongen under föreställningarna, ser dem om och om igen. Så fort ridån faller reser han sig upp, klappar händer och ropar ”Bravo! Bravo!”

Han vill själv upp på scen, och kommer in på scenskolan vid andra försöket. Benny Fredriksson ska som teaterchef tona ned sin skådespelartalang, men

Johan Hilton skriver att han visserligen inte är något sceniskt geni, men det finns ögonblick då han är bra mycket mer än habil. Han går sedan från skådespeleri till regi. Hans första pjäs blir *Lena och Percy Präriehund*, skriven av Jonas Gardell för Riksteatern. Det blir en publiksuccé. På Stockholms stadsteater är han först regiassistent men blir sedan även regissör.

Ett viktigt steg mot att bli chef för Stockholms stadsteater är att leda Parkteatern. Teatern har fört en tynande tillvaro men under socialdemokratiska kulturborgarrådet Tjia Torpes styre beslutas att den ska slås ihop med Stockholms stadsteater. Fredriksson, som engagerat sig i Kulturarbetarnas Socialdemokratiska Förening, är vän med Tjia Torpe, och har berättat om sina visioner för Parkteatern. Är han en streber frågar sig Johan Hilton och svarar själv: Spelar roll. Den som vill ha inflytande måste våga klättra.

Att kostnadsfritt under sommaren ta del av konserter, cirkus, dans och teater på utomhusscener i parker och på ängar är ett koncept som får publiken att strömma till. Parkteatern blir som ett fredrikssonskt laboratorium för vad som skapar en framgångsrik repertoar, skriver Hilton.

I februari 2002 blir Fredriksson chef för Stadsteatern. Han lyckas vända den nedåtgående publiktrenden, inte minst tack vare rekryteringen av den norsk-svenske regissören Alexander Mørk-Eidem och hans uppdaterade version av *Djungelboken*. Plötsligt kommer unga män till teatern, den grupp som är så svår att nå.

Men framgången gör inte att teatern kan vila på lagrarna. De ekonomiska kraven på den kommunalt ägda teatern är stora och parallellt med kassasuccé sker personalnedskärningar. Fasta jobb försvinner och repertoaren ändras snabbt utifrån publikintresset. När som helst kan en föreställning läggas ner för att den går dåligt, man knaprar på utrymmet mellan repetition och föreställning, allt för att skapa maximal flexibilitet. Benny Fredrikssons makt är stor och han är mån om publiken och att hålla budget.

I boken beskrivs på ett nyanserat sätt hur Benny Fredrikssons ambitioner krockar med personalens behov av trygghet, återhämtning, medbestämmande och jämställdhet. För vissa är stjärnor som återkommande får stora roller medan andras arbetsmöjligheter hänger i luften utifrån vad Fredriksson önskar.

Så småningom tycks ledarskapet förbättras. Men det finns personer som upplever att de har blivit mycket illa behandlade under vägen. Några av dem samlar information för att få bort Fredriksson i samband med metoo-vägen. Den samlade informationen lämnas till journalister på *Aftonbladet*. I boken tydliggörs att det insamlade materialet innehåller riktiga uppgifter så väl som helt oriktiga. En av de grövsta är att en anställd fått rådet av Fredriksson att göra abort om hon ville ha en viss roll.

Pressens Opinionsnämnd klandrar *Aftonbladet* för att ha grovt brutit mot god publicistisk sed, bland annat för att de inte haft tillräckliga belägg för en rad allvarliga anklagelser.

När PO:s klander kommer är Benny Fredriksson redan död. En av journalisterna bakom publiceringen i *Aftonbladet*, Åsa Linderborg, vill inte låta sig intervjuas i boken, men skriver till Johan Hilton. ”Jag lever med detta trauma, varje dag, varje kväll när jag ska somna, varje morgon när jag vaknar. Vem är jag, vad är man när man är journalist, var börjar och slutar mitt ansvar och andras? Och så vidare i all evighet, det maler och maler i mig- ensamheten som jag känner har jag inte språk för”.

Man hoppas att det kan komma något gott ut av allt detta lidande. Att kontrollfunktionerna i media utvecklas och att nödvändig försiktighet föregår publiceringar. Johan Hilton har skrivit en mycket nyanserad bok om en komplex person med ett komplext uppdrag. Han har också tydligt visat hur mycket skada en onyanserad bild av verkligheten kan skapa.

Louise Hertzberg

Johan Hilton. *Den siste teaterdirektören: Berättelsen om Benny Fredriksson*. Natur & Kultur Stockholm 2024.

Medarbetare Bokessä och Kring böcker och människor:

Mats Bergquist, docent, fd ambassadör, Stockholm

Louise Hertzberg, *NT* redaktionssekreterare, Stockholm

Guy Lindström, *NT* redaktör Finland, Helsingfors

Carl Johan Ljungberg, Ph D, Stockholm

Hans H. Skei, *NT* redaktör Norge, Oslo

Jarle Skjørestad, seksjonsleiar, Stortinget, Oslo

SAMMANFATTNING

Nordisk Tidskrift nr 3/2024 inleds med Henrik Wivels berättelse om konstnären J. F. Willumsen och Skandinavien. Därpå följer en artikel om årstidernas skandinaviska diktning av Lars Handesten. Lisbeth Bonde skriver om den grönländska samtidskonsten. Fredrik Sterzel har fördjupat sig i Sveriges regeringsform 50 år och vilka viktiga förändringar som skett sedan 1974. Sällan har befolkningarna i Sverige och Finland haft en så positiv bild av samarbetet mellan länderna som nu, konstateras i artikeln av Kjell Nilsson och Janne Wikström.

Numret har tre bidrag som berör ämnet kyrkor i Norden. Carsten Bach-Nielsen skriver om bildkonstnären Joakim Skovgaards utsmyckning av Viborg Domkirke. Þór Magnússon artikel handlar om verket *Kirkjur Islands* med omfång sammanlagt 31 band om kulturminnesskyddade kyrkor. Kyrkomålaren Erik Wallin från Nilsvallen är i blickpunkten för artikeln av Bosse Yman.

NT:s huvudredaktör Lena Wiklund har besökt Bjørn Wiinblads konstnärshem Det Blå Hus. Final på artikelsidan är den andra artikeln i *NT-serien Nordiska Designer*. Den handlar om Alvar Aalto, Finland och är skriven av Marica Gripenberg.

I *NT-intervjun* samtalar Tommy Westerlund med Finlands utrikesminister Elina Valtonen.

I *För egen räkning* konstaterar Rolf Elmér utifrån *State of the Nordic Region* att våra länders rikedomar gör oss mindre benägna att flytta inom Norden.

Johan Strang är ny krönikör för *Nordisk Tidskrift*. I detta nummer presenteras under vinjetten *Krönika för nordiskt samarbete* hans första inspel som har rubriken "Vad hände med den nordiska freden?".

I *Bokessän* tar sig Mats Bergquist an den sista delen i historikern och författaren Henrik Berggrens trilogi om Sverige under andra världskriget, *Landet utanför: 1943-1945*.

Under *Kring böcker och människor* finns fem bidrag. Hans H. Skei har läst en nyutkommen bok om Niels Bohr och Fridtjof Nansen. Carl Johan Ljungberg anmäler en volym med Karl Wählin - kritiker, redaktör och museiman i fokus. Jarle Skjørestads har nedtecknat en recension med rubriken "En nasjonal strateg. Finn Lied - Motstandsmann og samfunnsbygger". Guy Lindströms har fördjupat sig i Kulturfonden för Sverige och Finlands utgivning om Sveriges 100-årsgåva till Finland för ökad gemensam skogsforskning. Numret avrundas med Louise Hertzbergs reflexioner efter att ha läst boken om teaterdirektören Benny Fredriksson.

LW

TIIVISTELMÄ

Nordisk Tidskrift nro 3/2024 alkaa Henrik Wivelin kertomuksella taiteilija J. F. Willumsenista ja Skandinaviasta. Sitä seuraa Lars Hestenin kirjoitus skandinaavisesta vuodenaikarunoudesta. Lisbeth Bonde kirjoittaa puolestaan grönlantilaisesta nykyaiteesta. Fredrik Sterzel on syventynyt Ruotsin hallitusmuodon viiteenkymmeneen viime vuoteen ja siinä vuoden 1974 jälkeen tapahtuneisiin tärkeisiin muutoksiin. Ruotsin ja Suomen kansoilla on harvoin ollut niin myönteinen näkemys maitten yhteistyöstä kuin tällä hetkellä, todetaan Kjell Nilssonin ja Janne Wikströmin kirjoituksessa.

Tässä numerossa on kolme kirjoitusta, jotka käsittelevät pohjoismaisia kirkkoja. Carsten Bach-Nielsen kirjoittaa kuvataiteilija Joakim Skovgaardin tekemästä Viborgin Domkirkenin koristelusta. Þór Magnússonin teksti tarkastelee laajaa – yhteensä 31 niteen mittaista – teosta *Kirkjur Islands*, joka käsittelee kirkkoja jotka ovat kulttuuriperinneohteita. Bosse Ymanin tekstin aiheena on kirkkomaalaja Erik Wallin, joka oli kotoisin Nilsvallenista.

NT:n päätoimittaja Lena Wiklund on vierailut Bjørn Wiinbladnin taiteilijakodissa Det Blå Husetissa. Viimeisenä kirjoituksena artikkeliosastossa on Nordiska designer -sarjan toinen teksti. Se käsittelee suomalaista Alvar Aaltoa, ja sen on kirjoittanut Marica Gripenberg.

NT-haastattelussa Tommy Westerlund keskustelelee Suomen ulkoministerin Elina Valtosen kanssa.

För egen räkning -palstalla Rolf Elmér toteaa, lähtökohtanaan *State of the Nordic Region*, että maittemme korkeasta elintasosta seuraa että Pohjoismaiden välinen muuttoliike on vähäistä.

Johan Strang on *Nordisk Tidskriftin* uusi kolumnisti. Tässä numerossa on hänen ensimmäinen kirjoitus vinjetin *Krönika för nordiskt samarbete* alla ja sen otsikko on ”Mitä tapahtui pohjoismaiselle rauhalle?”.

Kirjaesseessään Mats Bergquist kirjoittaa Henrik Berggrenin trilogian viimeisestä osasta *Landet utanför: 1943-1945*, Trilogia käsittelee Ruotsia toisen maailmansodan aikana.

Osasto *Kring böcker och människor* koostuu viidestä kirjoituksesta. Hans H. Skei on lukenut vastailmestyneen kirjan Niels Bohrsta ja Fridtjof Nansenista. Carl Johan Ljungberg arvioi kirjaa, jossa kriitikko, toimittaja ja museomies Karl Wählin on fokuksessa. Jarle Skjørestadin arvostelulla on otsikko ”Finn Lied - Motstandsmann og samfunnsbygger”. Guy Lindström on puolestaan syventynyt suomalais-ruotsalaisen kulttuurisäätiön julkaisuihin Ruotsin 100-vuotislahjasta Suomelle metsätutkimuksen syventyvistä yhteistyöstä. Numeron viimeinen teksti koostuu Louise Hertzbergien pohtii teatteriohjajaa Benny Fredriksonia käsittelevää kirjaa.

LW

Suomennos:
Peter Mickwitz

Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri utges sedan 1878 av Letterstedtska föreningen, sedan 1925 i ny serie i samarbete med Föreningen Norden. Tidskriften vill framför allt ställa sina krafter i det nordiska kulturutbytet tjänst. Särskilt vill tidskriften uppmärksamma frågor och ämnen som direkt hänför sig till de nordiska ländernas gemenskap och samarbete. Tidskriften har en samnordisk redaktion och arbetsspråken är danska, norska och svenska. Artiklar på finska och isländska översätts till något av de skandinaviska språken.

I Nordisk Tidskrift publiceras översikter, artiklar, intervjuer, bokessäer, recensioner, krönikor samt under rubriken För egen räkning personligt hållna bidrag om nordiskt samarbete. I varje årgång återkommer ett temanummer om Politik och ekonomi i Norden respektive Litteraturen i Norden under det gångna året.

Tidskriften utkommer med fyra nummer per år. Prenumerationspriset inom Norden för 2024 är 250 kr, lösnummerpriset är 65 kr. Prenumeration för 2024 sker enklast genom insättande av 250 kr på plusgirokonto nr 40 91 95-5, Nordisk Tidskrift. För medlemmar av föreningarna Norden gäller, att dessa genom hänvändelse direkt till redaktionen kan erhålla tidskriften till nedsatt pris. Tidskriften distribueras i samarbete med svenska Föreningen Norden, Box 1083, SE-101 39 Stockholm. Tel +46-(0)8-50611300. Äldre årgångar kan rekvireras från redaktionen.

Letterstedtska föreningen arbetar sedan 1875 med att befrämja samarbetet mellan de fem nordiska länderna inom vetenskap, konst och industri. Föreningen har nationella avdelningar i Danmark, Finland, Island, Norge och Sverige. Föreningen delar ut anslag till nordiska ändamål, arrangerar nordiska seminarier, utdelar en nordisk förtjänstmedalj och ett översättarpris samt ger ut Nordisk Tidskrift.

Letterstedtska föreningens och Nordisk Tidskrifts hemsida: www.letterstedtska.org

Nordisk Tidskrifts redaktion:

Nordisk Tidskrift, Box 1074, SE-101 39 Stockholm
Besöksadress c/o Föreningen Norden, Vasagatan 28, Stockholm
Tel +46-(0)8-654 75 70. Telefontid fredagar 10-12. E-post: info@letterstedtska.org
Redaktionssekreterare: Fil. kand. Louise Hertzberg
Tel. +46(0)73-327 69 90. E-post: louise.hertzberg@letterstedtska.org

Huvudredaktör och ansvarig utgivare:

Fil. kand. Lena Wiklund, Nordisk Tidskrift, Box 1074, SE-101 39 Stockholm
Tel. +46-(0)70-405 00 31. E-post: lena.wiklund@letterstedtska.org

Dansk redaktör:

Dr. Phil. Henrik Wivel, Egekærsvvej 19, DK-3220 Tisvildeleje
Tel. +45-20 21 24 66. E-post: henrikwivel@yahoo.dk

Finländsk redaktör:

Pol. mag. Guy Lindström, Grankullavägen 13 B26, FI-02700 Grankulla
Tel. +358-(0)50 552 1151. E-post: guylindstrom@yahoo.com

Isländsk redaktör:

Jur. kand. Snjólaug Ólafsdóttir, Hallgerðargata 7, IS-105 Reykjavík
Tel. +354-854 21 70. E-post: sngola@simnet.is

Norsk redaktör:

Professor Hans H. Skei, Solbergliveien 27, NO-0671 Oslo
Tel. +47-97 51 84 15. E-post: h.h.skei@ilos.uio.no